

SELÇUKLULAR ZAMANINDA ANADOLU'DA VEBA SALGINLARI

Doç. Dr. FEDA ŞAMİL ARIK

I- VEBA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

İnsanoğlunun tarih boyunca karşı karşıya kaldığı doğal felaketlerden birisini de **salgın hastalıklar** oluşturmuşlardır. Bilindiği gibi, hastalık yapıcı herhangi bir mikroorganizmanın insan vücuduna girip, burada yerleşmesi ve çoğalmasına "**bulaşma (infeksiyon)**", bunun sonucu çıkan hastalığa da "**bulaşıcı hastalık (infeksiyon hastalığı)**" adı verilmektedir(1). Bulaşıcı hastalıkların coğrafya, iklim, sosyo-ekonomik koşullar, toplumların kültür düzeyi ve hijyen alışkanlıkları ile yakından ilişkileri vardır(2). Bulaşıcı hastalıklar bazen salgınlar yaparak, toplum sağlığını ciddi bir biçimde tehlikeye düşürebilmişlerdir. Bir hastalığın belli bir zaman aralığında fazla sayıda görülmesi durumuna "**salgın (epidemi)**", kıta ve kıtaları etkileyen büyük salgınlara da "**pandemi**" denilmektedir(3). Salgınlarda, mikroorganizma, bünyeye ve dış etkenlere bağlı çeşitli faktörler rol oynarlar. Gerekli ortamı bulan infeksiyon hızla yayılır ve birbiri ardınca benzer ve eşit semptomlar ile beliren hastalıklar yapar. İnfeksiyon hastalıkları, günümüzde olduğu gibi, eski devirlerde de insanların başına musallat olmuşlar, uygun ortam ve şartlarda hemen meydana çıkmışlar, oluşturdukları salgınlarla milyonlarca insanın ölümüne yol açmışlar(4). Demografik, sosyal, ekonomik vb. gibi çok önemli birtakım etki ve sonuçlar doğurmuşlardır.

İşte, çoğu zaman salgın halinde yayılan bu öldürücü, ateşli, bulaşıcı hastalıklardan birisi de batıda "**plague, black death (kara**

- (1) E.K.Unat, **Genel Tıp Mikrobiyolojisi ve İnfeksiyon Hastalıkları Bilimi**, İstanbul, 1983, 3. , A.Tuncer, **Toplum Sağlığında İnfeksiyon Hastalıkları ve Korunma**, Ankara, 1983, 3., B.Onul, **İnfeksiyon Hastalıkları**, Ankara, 19806, I., Bulaşıcı Hastalıklar mad., **Sağlık Ansiklopedisi**, I, bölüm VIII, 1982, 186.
- (2) Onul, **İnfeksiyon Hastalıkları**, V.,Unat, **İnfeksiyon Hastalıkları**, 3.
- (3) **Bulaşıcı Hastalıklar**, 186-187.
- (4) Onul, **İnfeksiyon Hastalıkları**, 2. Bulaşıcı hastalıkların doğal tarihi hakkında bkz: M.Burnet, **Naturel History of Ineotious Diease**, Cambridge, 19623., E. Acherknecht, **History and Geography of the Most Important Diseases**, New-York, 1965., A.Colnat, **Les Epidémies et l'Histoire**, Paris, 1937.

ölüm), peste , pestis" , bizde "kıran, taûn"⁽⁵⁾ adlarıyla bilinen "veba" olmuştur. Esas itibariyle kemiricilerin bir hastalığı olup, "yersinia (pasteurella) pestis" etkeninden (basilinden) ileri gelen veba, insanlara fare pireleri aracılığıyla bulaşır. Veba mikrobu, hareketli, güneşte kolayca ölen, balgam ve pire dışkısı içinde, oda sıcaklığında uzun süre canlı kalabilen, dondurulursa 25 yıl canlılığını koruyabilen bir basildir. Hastalık genellikle kemirici hayvanlar, fareler arasında epidemiler şeklinde görülür. "Ksenopsilla Keopis" denilen fare pireleriyle de insanlara geçer. Pire ısırıldığı insana, fazla kan emmek için kusmak suretiyle enfeksiyonu bulaştırır. Pireler bakterileri, ayrıca dışkılarıyla da çıkarabilirler. Kaşınma esnasında açılan kapılardan bakteri insan kanına girer. Enfeksiyona daha çok sıcak yaz aylarında, subtropik iklimlerde, geri kalmış, hijyen şartları bozuk ülkelerde rastlanmaktadır. İnsanlar arasında hastalığın bulaşması ancak akciğer vebası şeklinde damlacık enfeksiyonu yoluyla olur. Hastalığın diğer formları kapalı enfeksiyonlardır, yani pire yoksa insandan insana bulaşma olmaz⁽⁶⁾. Veba, her yaşta, her cinste ve ırkta olabilir. Uygun çevre koşullarında insanlara geçer. Bilhassa toplumların yoğun yaşadığı , hijyen koşulları yerinde olmayan geri ülkelerde endemik durumda bulunur. Gemiler, kargolar ve diğer ulaşım araçlarıyla başka ülkelere de geçebilir. Ancak epidemiler yapılması için ulaştığı ortamda yayılmaya müsait düşük yaşam koşullarının bulunması gerekir. Veba epidemileri, mevsimlerle ilgilidir. Endemik bölgelerde hava sıcaklığı mutedil olan rutubetli aylarda daha çok rastlanır. Epideminin yayılmasında belirttiğimiz üzere, toplumların sosyo-ekonomik ve genel sağlık koşulları, beslenme durumları önemli rol oynar. Sefalet, açlık , göçler ve doğal afetler vebanın hızla yayılmasına, epidemi ve pandemiler yapmasına neden olur. Tarihte görülen korkunç pandemiler bu yaşantı koşulları ile paralel gitmiştir⁽⁷⁾.

Veba, mikroorganizmanın vücuda giriş ve yerleşmesine göre: 1- Hıyarcık (bubon) vebası, 2- Akciğer vebası (Veba pnömonisi), 3- Veba sepsisi gibi çeşitli türlere ayrılır. Kuluçka dönemi bubon vebasında 2-5 gün, pnömonik vebada 2-4 gündür. Bazen daha uzun veya kısa da olabilir.

- (5) Onul, **İnfeksiyon Hastalıkları**, 737., Tuncer, **İnfeksiyon Hastalıkları**, 451., Ö.Kasımoğlu, Veba, **İnfeksiyon Hastalıkları** (Düz:E.T.Çetin), İstanbul, 1979,141.
- (6) M.Onul, **Sistemik İnfeksiyon Hastalıkları**, Ankara 1983, 379-80., Kasımoğlu, Veba,141,143., Tuncer, **İnfeksiyon Hastalıkları**, 451-52,17,23., Onul, **İnfeksiyon Hastalıkları** , 737.
- (7) Onul, **İnfeksiyon Hastalıkları**, 740,741., Tuncer, **İnfeksiyon Hastalıkları**, 451.

1- Hıyarcıklı Veba: Buna, **bubon** veya **lenf bezi vebası** da denilebilir. Vebanın en çok rastlanılan çeşididir. Birden titreme ile yükselen bir ateşle başlar. Şiddetli baş ağrısı, dönmesi, halsizlik, düşkünlük, bulantı, kusma, burun kanamaları, ishaller görülür. Dalak ve karaciğerde büyüme vardır. Lenf bezleri şişer, bunlara hıyarcık (bubon) adı verilir. Hastalığın en hafif şekli bu olmakla beraber, yine de ölüm oranı % 50 ile 70 arasındadır. Koma içinde 3-6 günde öldürür⁽⁸⁾.

2- Akciğer Vebası: Hıyarcık vebasından kana karışan bakterilerin akciğerlere yerleşmesi ya da damlacık infeksiyonu ile geçer. Ancak ilk oluşum azdır. **Veba pnömonisi** daha çok kontakt infeksiyon sonucu ve solunum yollarından giren veba basili ile olur. Yukarıdaki genel infeksiyon belirtilerine ilaveten, nefes darlığı, öksürük, başlangıçta mükoz, sonradan kanlı balgam, morarma gibi belirtiler görülür. Bronşit şeklinde başlayan akciğer vebası, lobar pnömoni şeklinde seyrederek. Kısa sürede (2-4 gün) ölümle sonuçlanır⁽⁹⁾.

3- Veba Sepsisi: Septisemi vebası da denilir. Vebanın kanda zehirleme yapan ağır bir şeklidir. Akciğer vebası gibi birden bire başlar, çok kısa sürer ve ölümle sonuçlanır. Veba etkeni süratle lenf bezlerinden, ve onların şişmesine fırsat bırakmadan kana karışır ve septisemi meydana gelir. Basiller kanda büyük bir hızla yayılır. Başlangıç belirtileri bubon vebasındaki gibidir. Özellikle sinirsel belirtilerin şiddetli olmasıyla tanınır. Dalgınlık, kuvvetsizlik yanısıra, nefes darlığı ve kanamalar da görülür. Kısa bir süre sonra koma oluşur. Genellikle 2-3 gün içinde öldürür, 24 saatte sonuçlanan ağır şekilleri de vardır. Vebanın Fulminant tipi, çocuklarda, yetişkinlere göre daha fazladır. Ağır menenjitte benzeyen belirtilerle, kısa sürede ölümle sonuçlanır⁽¹⁰⁾.

Yukarıda tıbbî bakımdan mahiyetini kısaca özetlemeye çalıştığımız veba, tarihte, en eski çağlardan yakın zamanlara değin, asırlarca insanları korku ve dehşete düşüren, sayısız insanı kırıp geçi-

- (8) M.Onul, **Sistemik İnfeksiyon Hastalıkları**, 380., Kasımoğlu, Veba, 142., Onul, **İnfeksiyon Hastalıkları**, 743-44., Tuncer, **İnfeksiyon Hastalıkları**, 453-54., Veba mad., **Meydan Larousse**, XII, 551., **Sağlık Ans.**, I, 205., **Yeni Hayat Ansik.**, VI, 3252., **Bulaşıcı Hastalıklar**, II, Ankara, (tarihsiz), Deva yay., 42.
- (9) M.Onul, **SIH**, 380., Kasımoğlu, Veba, 142., Onul, **IH**, 745., Tuncer, **IH**, 454., Veba mad., **Meydan Larousse**, 551., **Yeni Hayat Ansik.**, 3252., **Sağlık Ansik.**, 205., **Bulaşıcı Hastalıklar**, II, 42.
- (10) M.Onul, **SIH**, 380., Tuncer, **IH**, 453., Onul, **IH**, 744,740-41., Kasımoğlu, Veba, 142., Veba mad., **Meydan Larousse**, XII, 551., **Bulaşıcı Hastalıklar** II,42,43.

ren büyük bir felaket olarak karşımıza çıkmaktadır. Şiddetli pandemileri ile milyonlarca insanın canına kıyan infeksiyon, zaman zaman kıtalara da hâkim olmuş, büyük göçlerle ulusları sağa-sola dağıtmıştır. M. Ö. IX ve X.cu yüzyıllardan beri bilinen vebayı ilk kez, milâttan 300 yıl önce **Dionysius** tanımlamış, öldürücü bir hastalık olduğu bildirmiştir. Bundan önce de Asya'nın korkunç pandemilerini yazan Hint hekimleri vardır.

Bilinen ilk büyük veba salgını, aşağıda giriş bölümünde de söz konusu edeceğimiz üzere, VI. yüzyılda (M.S. 542) Akdeniz kıyılarında görülmüş, Mısır'a, Afrika'nın kuzeyine, Filistin ve Suriye'ye, Anadolu'ya, İtalya'ya, Galya'ya ve Germania'ya yayılmıştır⁽¹¹⁾. İkinci büyük salgın, XIV. yüzyıl ortalarına doğru (1346-53) Çin ve Orta - asya'da ortaya çıkmış, bütün Asya'yı kaplayıp, Anadolu yolu ile Avrupa ve Afrika'ya geçmiştir. Avrupa'lının "**kara ölüm**" adını verdikleri akciğer vebası şeklindeki bu çok büyük boyutlu pandemi, geçtiği yerlerle milyonlarca insanın yaşamına son vermiştir⁽¹²⁾. Bundan sonra veba hiç unutulmamış, sık sık epidemi ve pandemileri görülmüştür. Avrupa'dan güney ve kuzey Amerika'ya atlamıştır. Bu pandemilerden ülkemiz de zarar görmüş, veba bizde de önemli kayıplara neden olmuştur. Avrupa'da 1630 Milano, 1665 Londra, 1721 Marsilya epidemileri meşhurdur⁽¹³⁾. Daha sonra veba, iyice tanınıp, korunma koşul ve yöntemleri uygulanmaya başlandığından, 1843'ten sonra Avrupa'dan, bunu izleyerek Anadolu'dan ve Orta-doğu'dan çekilmiştir. Ancak veba günümüzde dünyadan tamamen kaybolmuş da değildir⁽¹⁴⁾.

Bulaşıcı, tehlikeli ve öldürücü bir hastalık olduğu çok eskilerden beri bilinmekle beraber, XX. yüzyıl başlarına kadar vebanın nasıl yayıldığı veya sebebi, meçhul olarak kalmış ve bu husus ancak XIX. yüzyıl sonlarında yapılan tıbbî araştırmalar sonucunda aydınlığa kavuşturulabilmiştir. Vebanın etkeni 1894'de Hong-Kong'da **A. Yersin** tarafından keşfedilmiş, aynı yılda **Kitasato** da buna benzer bir bakteriden söz etmiştir. Daha sonra vebanın önce fare ve kemiricilerde infeksiyon yaptığı, pireler aracılığı ile insanlara bulaştığı saptanmıştır⁽¹⁵⁾.

(11) Onul, İH, 737., Kasımoğlu, Veba, 141., Veba mad. **Meydan Larousse**, 551.

(12) Onul, İH, 737., Veba mad., 551., Ş.Pamuk, Kara Ölüm Orta-Doğu'da, **Tarih ve Toplum**, sayı: 40(Nisan,1987), 41. Bu pandeminin Avrupa ve özellikle Fransa bakımından incelenmesi için bkz: N.Biraben, **Les Hommes et La peste en France et dans Les Pays Européens et Méditerranéens**, Paris, 1975, I, bölüm 2 ve 4.

(13) Onul, İH, 737., Veba mad., 551. Bu hususta geniş bilgi almak için ayrıca bkz: M.W.Flinn, Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba, (çev.N.Alpay), **Tarih ve Toplum**, sayı: 39 (Mart, 1987), 26,28, not 1 ve 3'te zikredilen araştırmalar.

(14) Onul, İH, 737., Veba mad., 551.

(15) Onul, İH, 738., Pamuk, Kara Ölüm,41.

Sebebinin bilinmediği çağlarda veba gibi salgın hastalıklar değişik görüşlerle açıklanmaya çalışılmış, önlenmeleri hususunda maddî-manevî bir takım yollara, usûllere başvurulmuş, bazı tedbirler alınmaya gayret edilmiştir. En geri topluluklarda bu hastalıklar kötü ruhların etkisine bağlanmış, bunları uzaklaştırabilmek için çeşitli çareler denenmiştir. Fena ruhları ancak din adamlarının yatıştırabileceği düşünüldüğünden, din adamları hekimlik görevini de yürütmüşlerdir. Bu düşünce tarzı zamanla Allahın günâhkâr insanları toptan veya teker teker cezalandırması inancına dönüşmüştür. Bu anlayışın Ortaçağlarda bile etkisini kaybetmediği, yürürlükte bulunduğu görülmektedir⁽¹⁶⁾. Vebanın etiyojisi (neden bilimi) konusundaki anlayış da buna paralel olmuş, hastalık doğaüstü nedenlemeye dayandırılmıştır. Bu anlayış, alışılmış kurban, büyü ve tılsımları gerektirmiş, öte yandan da son dönem ortaçağ batı Hıristiyanlığı bilumûm dualar, haçlar, mumlar, dinsel âyinler, kutsal emanetlerle azizler sınıfına çağrı çıkarmıştır⁽¹⁷⁾. Doğu dünyasında da vebadan korunmak ve tedavi amacıyla bu çeşit maddî-manevî birçok tedbir ve çarelere başvurulmuş, bazı ilaçlar denenmiş, tılsım açmak, şeytanı kırmak, tütsü vermek, muska yazmak vb. gibi bâtil usûller ve manevî tedavî yöntemleri kullanılmıştır. Vebaya dair yazılan eserlerde bunlar hakkında çeşitli örnekler bulunmaktadır⁽¹⁸⁾. Veba salgınları sırasında, ayrıca evlerde, camîlerde, türbelerde birçok dinî törenler yapılmış, toplu dualara çıkılmış⁽¹⁹⁾, kuran kıraat edilmiş, peygamberin vebayla ilgili hadisleri okunmuş⁽²⁰⁾, oruçlar tutulmuş, sadakalar dağıtılmıştır. Bu suretle İslamın dinî pratiklerinin titizlikle uygulanmasıyla, bu musîbetten kurtulunmak istenilmiştir⁽²¹⁾. Ancak bunların vebaya faydası olmamış, ve insanlar maddî çarelere yönelmişler, XIV. yüzyıldan itibaren karantina ve tecrid gibi usûllere başvurmuşlardır. Gerçi İslam dünyasında bu yöntemin daha VII. ci asırlarda bile yürürlükte olduğu görülmektedir. Hz. Muhammed, vebanın çıktığı yere girmeyi ve buradan çıkmayı yasaklamış ve elden geldiğince buna uyulmaya çalışılmıştır

(16) Unat, İH, 6.

(17) Flinn, Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba, 26.

(18) S. Ünver, Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine, *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, V/18 (1935), 78., aynı yazar, *Mezar Taşlarında Veba ve Tauna Ait Kayıtlar*, *Dırım*, XL/11-12 (Kasım-Aralık, 1965), 270.

(19) Ünver, Türkiye'de Veba, 79,74., aynı yazar, *Mezar Taşlarında Veba*, 270.

(20) Veba (Taun)yla ilgili hadisler için bkz: A.J.Wensinck, *Concordance et Incides de la Tradition Musulmane*, Leiden, 1936, XXII, 3-4 ve bilhassa: Al-Bukhârî, *Kitab al-Jâmi' as-Sahih*, II,209., IV, 59-60

(21) M. W.Dols, *Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı, The Black Death in the Middle East*, Princeton, 1977, bölüm VI, 236-54(çev. U. Hassan), *Tarih ve Toplum*, sayı : 40 (Nisan, 1987), 45-47.

(22). Sonraki dönemlerde karantina uygulamaları giderek yaygınlaşmış ve örgütlenmiştir. Bu hususta birey ve toplumların iyice bilinçlenmesi, devletlerin vebaya karşı korunmak üzere bu gibi aldıkları önlemler, attıkları müspet adımlar ve yaptıkları mücadeleler çok geçmeden etkisini göstermiş, tamamen yok olmasa dahi, hastalığın gerilemesine sebep olmuştur⁽²³⁾.

Bu büyük âfetin tarihte yarattığı etkileri, doğurduğu sonuçları da, **1- Demografik, 2- Sosyal, 3- Ekonomik** olmak üzere, başlıca üç noktada toplamak mümkündür :

1- Demografik etki ve sonuçları: Veba, yaptığı epidemi ve pandemilerle geçtiği yerlerde milyonlarca insanı ölüme sürüklemiş, kitlesel ölümlere yol açmış, böylece genel dünya nüfûsu üzerinde menfî olarak büyük bir tahribat meydana getirmiştir. Bu itibarla vebayı, bu demografik sonucu bakımından dünya nüfûsu tarihinin, XX. yüzyıldaki dünya savaşları dâhil , en büyük felaketlerinden biri olarak kabul etmek, sanırız yanlış olmayacaktır ⁽²⁴⁾. XIX. yüzyıla kadar süren çok ülkeli veba salgınları olmasaydı, belki de Avrupa ve dünya tarihinin tüm akışı köklü bir değişiklik gösterecekti. Veba, genel olarak dünya nüfûsunun artışı üzerinde frenleyici etki de bulunan en önemli etkenlerden birisi olarak kabul edilebilir. Veba olmasaydı, kesintisiz nüfûs artışı belki daha erken başlamış olacaktı⁽²⁵⁾.

2- Ekonomik etki ve sonuçları: Veba salgınları, çıktıkları, veya geçtikleri ülkelerin, ticarî düzenini sekteye uğratmış, iktisâdî hayatını büyük ölçüde etkilemiştir. Hastalığın sebep olduğu insan kayıpları ve göçler dolayısıyla iş ve çalışma hayatı felce uğramış, tarım ve hayvancılık yeterli derecede yapılamamıştır. Bu ise, belli mallarda, temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kıtlığa ve fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Bu suretle ortaya çıkan pahalılık (enflasyon), birey ve toplumları etkilediği kadar, devletlerin ekono-

(22) Unat, İH , 6., Ünver, Mezar Taşlarında Veba, 270., aynı yazar, Türkiye'de Veba, 72-73.

(23) Bu hususta bkz: Flinn, Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba, 27-30., D.Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman (1700-1850)*, Leuven, 1985, 446-92., aynı yazar, *Quarantaines et Lazarets. L'Europe et la Peste d'Orient (XVIIe-XXe Siècles)*, Aix-en-Provence 1986. Bu eserin tanıtması için bkz; M. Şakiroğlu, *Erdem*, 4/10 (Ocak 1988), 259.

(24) Pamuk, *Kara Ölüm*, 41.

(25) Vebanın Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda doğurduğu demografik sonuçlar hakkında bkz: Flinn, *Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba*, 25., Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman*, 339 v.d.

mileri üzerinde de olumsuz neticeler doğurmuştur. Vebanın temeldeki iktisâdî etkileri dolayısıyla, daha kalıcı değişiklikler, gelir ve statü ilişkilerinde meydana gelmiştir⁽²⁶⁾.

3- Sosyal etki ve sonuçları: Veba, geçici veya daimî göçlere de sebep olmuştur. Herhangi bir yerde çıkan salgınlardan korunmak amacıyla , toplu olarak yer değiştirmek hareketleri bahis konusu olmuş, halk ister istemez başka yerlere göç etmek zorunda kalmış , bu yüzden şehirlerin yerleri bile değişebilmiştir. Bu gibi hareketler, dolayısıyla zaman zaman toplumsal kargaşa ve düzensizliklere de yol açabilmişlerdir ⁽²⁷⁾ .

Bu bulaşıcı ve öldürücü hastalık, günümüze kadar önemi ile mütenasip olarak pek çok araştırmaya da konu olmuş, hakkında ciltlerce eser yazılmıştır. Yerli-yabancı bir çok tıp araştırmacısı vebayı kendi bilim dalları açısından ele alıp, incelemeye çalışmıştır⁽²⁸⁾. Öte yandan, dünya ve insanlık tarihinin genel gelişimi üzerinde böylesine etkilerde bulunması, her türden ve koşuldan insanın hayatında böylesine büyük ve durmadan yinelenen bir öge olması dolayısıyla veba, tarihçilerin de dikkatini çekmiş⁽²⁹⁾. Özellikle batıda hastalığın tarihine, yayılışına, bu konuda alınan tedbirlere, etki ve sonuçlarına ilişkin bir hayli çalışma yapılmıştır⁽³⁰⁾. Bunlardan bazıları da doğrudan doğruya bizi ilgilendirmekte, Türk tarihinin özellikle **Memlük** ⁽³¹⁾. ve **Osmanlı**⁽³²⁾ devirlerindeki veba salgınlarını

- (26) Vebanın Ortaçağ Orta-doğu'sunda ve XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda yol açtığı ekonomik etki ve sonuçlar için bkz: Pamuk, Kara Ölüm, 47., Panzac, **La peste dans l'Empire Ottoman**, 381 v.d.
- (27) Vebanın Ortaçağ Orta-doğu'sunda ve XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda doğurduğu sosyal etki ve sonuçlar için bkz: Pamuk, Kara Ölüm, 47., Ünver Türkiye'de Veba, 76., Panzac, **La peste dans L'Empire Ottoman**, 305-306.
- (28) Bu husustaki literatür için msl bkz: Panzac, **La peste dans L'Empire Ottoman**, 566 v.d., N.Akyay, **Tıbbî Mikrobiyoloji ve Enfeksiyon Hastalıkları Bibliyografyası (1801-1971)**, Ankara, 1972, Veba-Pasteurella Pestis: 188-191., 482-83., Ünver , Türkiye'de Veba, 70,79-81 (aynı makalenin Fransızcası: Histoire de la Médecine Turque: Sur L'Histoire de la Peste en Turquie, IX ^e Congrès Inter . d'His. de la Médecine, Bucarest, 1932, 70,87,88), Onul, **IH**, 750.
- (29) Flinn, Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba, 26.
- (30) Bu husustaki literatür için msl. bkz: Panzac, **La peste dans L'Empire Ottoman**, 557-66., 570-72.
- (31) Bu hususta msl. bkz: D. Ayalon, The Plague and its Effects Upon the Mameluk Army, **Journal of the Royal As. Soc.** , 1946, 67-73., Dols, **The Black Death in the Middle East**, Princeton, 1977., aynı yazar, The Second Plague Pandemic and its Recurrences in the Middle East: 1347-1894, **Journal of the Economic and Socialy Hist. of the Orient**, 22, 1979, 162-189.
- (32) Osmanlı devriyle ilgili çalışmalar daha ziyade XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki durumu konu almışlardır. Bu husustaki en son ve en geniş kapsamlı araştırma D. Panzac'ın doktora tezi olarak hazırladığı çalışmadır (Bkz: **La Peste dans L Empire Ottoman**,

çeşitli yönleriyle konu edinmiş bir takım araştırmalar da bulunmaktadır. Buna karşılık, bizim için de bir hayli ehemmiyet taşıyan bu konu, -tıp araştırmacıları ile tarihçilerinin daha ziyade Osmanlılar'ın son dönemlerine münhasır kalan az sayıdaki çalışmaları bir yana bırakırsa- Türkiye'de modern Türk tarihçilerince pek ele alınmamış, hele Selçuklu devriyle ilgili, bildiğimiz kadariyle hiç bir müstakil inceleme yapılmamıştır. İşte biz, bu boşluğu göz önüne alarak ve Türk tıp tarihi araştırmalarına mütevazî bir ölçüde katkıda bulunmak amacıyla, bu makalemizde Selçuklular zamanında Anadolu'daki veba salgınlarını, çağdaş yerli ve yabancı kaynaklara dayanmak suretiyle, ve bir deneme mahiyetinde olmak üzere, söz konusu etmeye çalışacağız. Ancak, konuya girmeden önce, Selçuklular'dan önce Anadolu'da meydana gelmiş olan bazı büyük veba salgınlarının da , konunun ilgili coğrafyadaki tarihî temellerini göstermesi açısından ele alınması uygundur.

II- SELÇUKLULAR'DAN ÖNCE ANADOLU'DA BAZI BÜYÜK VEBA SALGINLARI

Coğrafi konumu itibariyle önemli bir kavşak ve köprü durumunda bulunan Anadolu, tarihte, antik devirlerde ve eski çağlarda bir takım doğal âfetlere maruz kalmış, salgın hastalıklar ve veba da bunlardan birisini teşkil etmiştir⁽³³⁾. Hititler devri Anadolu'sunda bu gibi felaketler, birer "metafizik" olay olarak görülmüş , bir kısmı da tanrıların ilahî iradesini belirten bir araç şeklinde anlaşılmıştır. Düşmanın veya bizzat insanın kendisinin zarar görmüş olmasına göre bunlara, bir çeşit mükâfât yada ceza gözü ile bakılmıştır. Bu suretle dinî-ilahî menşeye dayandırılan bu doğal âfetlere karşı koy-

1700-1850, Leuven-1985). Bu değerli eserin tanıtma ve tenkidi için bkz: N. Göyünc, *Osmanlı Araştırmaları*, VI (İstanbul 1986), 249-51; O.F. Köprülü, *Belle-ten*, LIV/211 (Aralık 1990), 1281-82. Ayrıca bkz: S. Akıncı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (Taûn) Salgınları ve Yorumlanması*, İstanbul , 1969 (Basılmamış tez)., B.Harabak, *La peste dans Les pays Balkaniques sous La Domination Turque de 1450 à 1600 (en serbo-croate)*, *Istoriski Glagnik*, 1957, 19-38. Konuya ilişkin diğer eski ve yeni incelemeler için Panzac'ın söz konusu eserinin bibliyografyasına bakılmaktadır (s. 557-66).

- (33) Hitit Öncesi Asur Ticaret Kolonileri Devri için bkz: Ş. Çeçen, *Kültepe Vesikalarına Göre Veba Hastalığı (=mutânu)*, *Fen ve Tıp Bilimlerinde Araştırma*, IV/36-37 (Aralık 1991-Ocak 1992), s.26-30., Hitit Devri için bkz: A.Ünal, *M.Ö.II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Âfetler*, *Belle-ten*, XLI/163(Temmuz, 1977), 423. Bu makalenin bir özeti yazar tarafından "M.Ö.II.Bin yıl Anadolu'sunda Doğal Felaketler ve Salgın Hastalıklar" başlığı altında 13.10.1976'da yapılan VIII. Türk Tarih Kongresi'ne sunulmuştur., aynı yazar Hitit Tıbbının Ana Hatları, *Belle-ten*, XLIV) 175 (Temmuz 1980), 478-79, 485-86., A.M. Dinçol, *Hititler'de Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış*, *Belle-ten*, XLIX/193 (Nisan 1985), 6, 9-10.

maya, onlara karşı koruyucu önlemler bulmaya uğraşmış, bu çeşit olayların defî görevi tanrılara bırakılmıştır⁽³⁴⁾.

Daha sonraki çağlarda, **Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans)** zamanında da Anadolu'da birçok veba istilaları meydana gelmiş, pek çok kişi bunlar sonucunda hayatını kaybetmiştir. Biz bunlardan önemli gördüklerimizi aşağıda ele alacağız. Devrin yazarları bu salgınlar hakkında eserlerinde- kimi zamanlar detaylı denilebilecek ölçüde-bilgiler vermişlerdir. Selçuklu devrinde yaşayan- özellikle Süryani- müellifler de bu eserlerden alıntılar yapmışlar ve söz konusu salgınları eserlerine dercetmişlerdir. Bunlardan anlaşıldığına göre, Selçuklu öncesinde Anadolu'da görülen veba salgınlarının bir bölümünün merkezini bu ülke, diğer önemli bir kısmını da, başka ülkeler teşkil etmiştir. Yani çıkış noktaları farklı olan salgınlardan Anadolu da etkilenmekten kurtulamamıştır. Bu hususta aşağıda zikredeceğimiz seçilmiş örneklerle göre, Anadolu'da muhtelif tarihlerde ve Galatya, Bitinya, Iconie (Konya), Kapadokya, Constantinople (İstanbul), Amid (Diyarbakır), Kilikya, Tarsus, Mysie (Misis?), Antiöche (Antakya) vb. gibi çeşitli yerlerde veba salgınları çıkmış, nüfusun büyük kısmını kırıp geçirmiştir. Devrin yazarları kimi zamanlar, bazı bölgelerde çıkan bu salgınlarda ölenlerin sayısını da rakamlarla belirtmişlerdir. Bunlara her ne kadar tam olarak güvenilemese dahi, salgınların boyutlarını ve dehşetini göstermeleri bakımından dikkate değerlerdir. Yine bu veba salgınlarının ne kadar sürdükleri de çoğunlukla kaydedilmemiş, buna karşılık bazılarının türlerine işaret edilmiştir. Bunlardan anlaşıldığına göre, salgınlarda "**hiyarcılıklı veba**" şekli de çoğu zaman bahis konusu olmuştur. Öte yandan, veba salgınlarının, genellikle kıtlık-açlık gibi diğer doğal âfetlerden sonra başgösterdiği anlaşılmaktadır. Bu husus, çevre sağlığıyla, hijyen koşulları ile ilgili olup, vebanın uygun ortam ve şartları bulunca, derhal yayıldığını ve büyüdüğünü ortaya koymaktadır. İnsan vebası yanısıra, bu devirde görünüşe göre, bazı büyükbaş hayvanlarda da veba salgınlarının olduğu göze çarpmaktadır. Selçuklular zamanında da aşağıda belirteceğimiz üzere, at, katır, tavuk vb. gibi bir takım evcil hayvanlarda da aynı husus söz konusu olmuştur. Mahiyetleri itibariyle birbirlerinden farklı olan bu veba salgınlarının nitelik ve etkenleri hakkında ilgili yerlerde gereken açıklamalar yapılacaktır. Bu salgınların, her yerde olduğu gibi, demografik, toplumsal, ekonomik, askerî, psikolojik etki ve sonuçları da olmuştur. Salgınlara karşı ne gibi tedbirler alındığı, önlenmeleri hususunda ne gibi yollara başvurulduğunu ise, kaynaklarda belirtilmediğinden, bilemiyoruz.

(34) Ünal, Doğal Afetler, 424-25., aynı yazar, Hitit Tıbbı, 478-79., Dinçol, Hititler'de Salgın Hastalıklar, 6, 9-10.

Bu devirde de, Hitit ve Selçuklu devirlerinde olduğu üzere, vebanın etiyojisi, yani sebebi hakkındaki görüşte bir değişiklik olmamış, hastalık doğaüstü nedenlemeyle açıklanmış, bu musîbet "**Tanrının bir gazabı**" olarak görülmüştür.

Şimdi, Selçuklular'dan önce Bizans Anadolu'sunda meydana gelmiş olan bu büyük veba salgınlarına ilişkin seçilmiş kayıtları kronolojik sırasıyla ele alalım :

Bunlardan İmparator **I. Justinien (Justinianos: 527- 65)** zamanına dair olan en eski kaydımıza göre, VI. yüzyılda, Yunanlılar'ın 855 (m. 544) yılında Akdeniz sahilleri ile Orta - doğu'da çıkan büyük bir veba salgını, buradaki ülkeleri katederek, Anadolu'ya da yayılmış, pek çok kişinin ölümüne sebep olmuştu. Devrin müelliflerinden **Zaharya** bu hususta bir yazı yazdığı gibi, **Asya'lı John (Jean)**'da bu salgına dair eserinde geniş bilgi vermiştir. Selçuklu devri kaynaklarından **Süryani Mihael** - ve ondan naklen **Ebu'l - Ferec** - de bunlardan geniş iktibaslar yapmıştır. Bunlara göre, o zamanlar duyulduğuna göre, insanlar hislerini kaybetmiş; çıldırmış, birbirlerine hücum etmiş, dağlara çıkmış ve kendilerini öldürmüşlerdir. Bu musîbete ilk önce Mısır sınırı üzerindeki Kuş (Etyopya) ülkeleri marûz kalmıştı. Daha sonra veba, buradan Mısır ve İskenderiye'ye sıçramış, ve Libya, Filistin, Fenike, Arabistan ve Afrika'ya sirâyet etmiş, bilâhare Galatia ve Anadolu'ya geçmişti. Anadolu'da bilhassa Bitinya, Kilikya, Mysie (Misis), Iconie (Konya), Kapadokya, Antioche (Antakya), Constantinople (İstanbul) gibi bölge ve şehirler vebadan en çok etkilenen yerler arasında bulunuyorlardı. Salgın, Anadolu'dan yavaş yavaş İran ülkelerine geçmiş, ve doğu ile kuzeydeki milletleri de sarmıştı. Bu korkunç salgın esnasında herkes kendi canıyla uğraştığından ve birçok kimse öldüğünden, mallar terkedilmiş ve dağılmış bir halde bulunuyor, ancak bunları toplayacak bir kimse görülmüyordu. Tarlalar ekinlerle dolu idi, fakat bunları biçecek kimse yoktu. Bağların bozum devri gelmiş geçmiş, üzümlere toplayan olmamıştı. Çünkü insan kalmamış, binde bir kişi bile kurtulamamıştı. Bu büyük veba salgını üç yıl devam etmiş, ve daha sonra **Asya'lı John**'un ifadesiyle: "**Allah'ın bu gazabı yatışmıştı**".

Yeni aynı müellife göre, Bizans'ın başkenti **İstanbul**'da ise, bu âfet ilk kez fakir kimselerde ortaya çıkmış, günde 16.000 insan hayatını kaybetmiş, daha sonra sıra, zengin ve ünlülere gelmişti. Ansızın ölmekten kurtulanlar, vücûtlarının şişkinliğe uğramasından,

veya dizanteriye (?) tutulmaktan ölmüşlerdi. Bunların avuçlarının içinde pıhtılaşmış üç damla kan görünüyor ve bilâhare ölüyorlardı. İnsanlar ölüleri gömmekten aciz kaldıkları için, cesedleri yığın yığın denize atmak zorunda kalmışlardır (35).

"Justinien vebası" olarak tarihe geçen bu salgına ilişkin bir yazı kaleme alan Zaharya (Zacharie Le Rhéteur)'da, hastalığın "hıyarcıklı veba (La peste des bubons)" türünde olduğunu ve kuş (Etopya)'da ortaya çıkıp, sırayla Mısır ve İskenderiye (Alexandrie), Libya, Filistin, Fenike, Arabistan, Bizans, İtalya, Afrika, Sicilya; Galler (Gaule)'e yayıldığını ve Galatya (Galatie), Kapadokya, Ermenistan, Antakya (Antioche), Osrhoene (?), Mezopotamya, ve yavaş yavaş İran ve kuzey-doğu'ya kadar ulaştığını belirtmiştir (36).

Tarihte bilinen bu en eski pandemi görüldüğü gibi çok büyük boyutta olup, ilk defa Kuş ülkesinde başgöstermiş, Akdeniz ve Orta - doğu üzerinden Anadolu'ya geçmiştir. Buradan da ikiye ayrılarak doğu ve batıya atlamıştır. Bu salgının ne kadar dehşetli olduğunu kapsadığı coğrafi alanın büyüklüğü ortaya koymaktadır. Girdiği ülkelerdeki nüfusun büyük kısmını alıp götürün salgının, Anadolu'da ne kadar insan kaybına yol açtığını bilemiyoruz. Ancak Bizans'ın merkezi İstanbul'da günde 16.000 kişinin ölmesi, salgının buradaki boyutunun da çok yüksek olduğunu göstermektedir. Devrin yazarlarının etraflı bir şekilde tasvir ettikleri bu büyük salgın, üç yıl gibi uzunca bir süre devam etmiş, bilâhare gücünü kaybetmiştir. Yine aynı yazarlarca olay, "Tanrının bir gazabı" olarak nitelendirilmiştir. İnsanlar can derdine düştüğünden ve büyük nüfus kayıpları olduğundan, ziraat ve tarımsal, işlerle de uğraşmak mümkün olamamıştır. Bu da bir taraftan kıtlık ve açlığı, enflasyonu doğurmuş olmalıdır.

Görüldüğü gibi, salgının çok yönlü etki ve sonuçları olmuştur. Bunlar başlıca psikolojik, demografik ve ekonomiktir. İnsanların hislerini, duygularını kaybetmeleri, çıldırmaları, birbirlerine hücum edip, öldürmek istemeleri, ya da intihar etmeleri, olayın psikolojik - ruhî tarafıdır ve vebanın insanın fizik yapısı dışında, ruhunda yol açtığı tahribatı göstermektedir. İnsanın bu hastalığa yakalanması karşısında düştüğü bunalım, ve akabinde aklını yitirmesi, şuuruzca

(35) Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), Tarih, (trk. çev. Ö.R.Doğrul) Ankara, 1945, I, 153-54., Chronique de Michel Le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-99). Edité pour la Première fois et traduit en Français par J.-B.Chabot, II, Paris, 1901, 235-40.

(36) Süryani Mihael, II, 240

hareketler içine girmesi intihar ve katl olayları şeklinde tecelli etmiştir. Kesin bir rakamla ifade edilmese dahi, bu salgındaki büyük nüfus kaybı, olayın demografik boyutudur. Ayrıca ziraî ve tarımsal üretimin durması, ve bunların doğurduğu sonuçlar toplum ve devlet açısından meydana gelen ekonomik tahribat ve zararları ortaya koymaktadır. Ayrıca salgının birtakım toplumsal karşılıklara, toplu yer değiştirme olaylarına neden olduğu da düşünülebilir. İstanbul'da görüldüğü gibi, ölümlerin çokluğu da dinî vecibelerin yerine getirilmesini önlemiş, bu kişiler, mezarlıklara gömülmeden, topluca denize atılmışlardır.

Yine İmparator Justinien'in saltanatının 23.cü yılında (550), Anadolu'da meydana gelen bir kıtlık-açlığın (la famine) ardından, bir veba salgını olmuştu. Daha sonra sığırlarda, **sığır vebası** (la peste des boeufs) baş göstermişti⁽³⁷⁾. Süryani Mihael'e göre, bütün ülkelerde, fakat özellikle "**doğu**" da söz konusu olan bu büyük hayvan salgını iki yıl sürmüştür. Büyükbaş hayvanlar öldüğünden tarlalar işlenememiş, ekilememişlerdi ⁽³⁸⁾.

Bilindiği gibi sığır vebası, tarihte birçok ülkede, bilhassa Asya, Afrika ile Avpa'da büyük ekonomik zararlar doğuran ve başlıca sığır ve mandaların, az olarak da domuz, keçi, koyun ve diğer yabani çift tırnaklı hayvanların akut ve bulaşıcı bir hastalığıdır. Septisemik ve kontagiyöz bir nitelik taşır. Türkçe'de, halk dilinde "**mal kıran veya çor**" diye adlandırılan sığır vebasının etkeni bir virüstür. Hastalığa duyarlı sığırlarda ölüm oranı % 90'ı aşar. Menşei Asya'dır. Anadolu vasıtasıyla Avrupa'ya geçmiştir. Hastalık bizde de memleket ziraatini etkileyecek ve daha önemlisi orduların hareket kabiliyetini sarsacak derecede büyük tahribatlara sebep olmuştur. Hastalık çok bulaşıcı ve salgın karakterdedir ⁽³⁹⁾.

Yine aynı imparator devrinde, Yunanlılar'ın 871(560)ci yılında, birçok felaketlere marûz kalmış olan **Amid (Diyarbakır)** şehri, bu defa, yaklaşık sekiz sene süren kıtlık ve açlıkla karşı karşıya kal-

(37) Süryani Mihael, II, 244-45

(38) Süryani Mihael, II, 245

(39) **Sığır Vebası**, (Haz.H.Başkaya ve arkadaşları), Ankara, 1969, 5,6,13,23., S. Gürkürk, **İnfeksiyon ve İnvasyon Hastalıkları**, Ankara, 1961, 109-112., T.Argun, **Hayvanlarda Salgın ve Parazitli Hastalıklar**, İstanbul, 1951 (1967²), 216-24., ayrıca bkz:N.Erk-N.C.Akerman, **Türkiye'de Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyonu Tarihi**, Ankara, 1969., İ.Ekrem, **Çor veya Sığır Vebası**, Ankara, 1930., P.P.Mornet, **Pest Bovine, Handbuch der virus Infectionen bei Tieren** (H. Röhrner), II/I (1968), Spazieller Teil, 2.,L.Hussel.,**Die Rinderpest**, Leipzig, 1960.

miş, açlıktan sonra bolluk olmuş, tohumlar çok iyi yetişmeye başlamışlardı. Daha sonra söz konusu yılda⁽⁴⁰⁾ Amid, Persler'in istilasına uğramış ve ele geçirilmişti. Bilâhare, şehirde veba salgını baş göstermiş ve 30.000'den fazla kişi hayatını kaybetmiş ve şehir ıssızlaşmıştı⁽⁴¹⁾. Amid'de çıkan bu büyük salgında şehir nüfusunun çoğunun kırıldığı anlaşılmaktadır.

İmparator Maurice (Mavrikios: 582-602)'in saltanatının 17.ci yılında (599) , Anadolu, Bitinya, İstanbul ve bütün Asya'da "hiyarcıklı ve tümörlü bir veba" salgını (la peste bubonique et les tumeurs) meydana gelmişti. İmparatorluğun başkenti İstanbul'da salgın sonucunda sayılabildiği kadariyle 3.180.000 kişi telef olmuştu. Şehrin patriği Jean da ölenler arasında bulunuyordu. Bu veba salgını, Bitinya (Bithynie) ve bütün Asya'da (doğu'da) da çok etkili olmuş, ortalığı kırıp geçirmiştir⁽⁴²⁾. Burada ölenlerin sayısına dair verilen rakam, abartmalı görünmekle beraber, nüfusun çoğunluğunun bu felaketten kurtulamadığını ortaya koymaktadır.

Yunanlılar'ın 1016(705) yılında, İmparator II. Justinien (705-II) devrinde, görünüşe göre, Anadolu'yu da içine alan pek çok yerde bir büyük salgın (une grande peste) daha vukû bulmuştu⁽⁴³⁾. Öyle ki, bu salgında Süryani Mihael'e göre, dünya nüfusunun üçte biri yok olmuştur⁽⁴⁴⁾. Bunun da bir pandemi olduğu anlaşılmaktadır.

İmparator Philippikos (711-13) zamanında, Yunanlılar'ın 1024 (713) yılında ise, "hiyarcıklı veba (la peste bubonique)" türünde bir diğer salgın zühur etmişti.⁽⁴⁵⁾ Bundan 12 yıl sonra, İmparator III. Leon (717-41) zamanında (1036/725) aynı tür hastalık, salgın şeklinde yeniden söz konusu olmuş ve başta Mezopotamya (Irak) olmak üzere pek çok yeri (en beaucoup d'endroits) kasıp kavurmuştu⁽⁴⁶⁾. Bu ülkeler arasında Anadolu'un da bulunduğu şüphesizdir. Yine aynı imparator zamanında, Süryani Mihael'e göre, hiyarcıklı veba salgını, 1040 (729) tarihinde yeniden baş göstermiştir⁽⁴⁷⁾. Mü-

(40) Süryani Mihael, II, 268

(41) Süryani Mihael, II, 268

(42) Süryani Mihael, II, 373-74

(43) Süryani Mihael, II, 480

(44) Süryani Mihael, II, 480

(45) Süryani Mihael, II, 482

(46) Süryani Mihael, II, 491

(47) Süryani Mihael, II, 504

ellif, salgının nerede çıktığını açıkça zikretmemişse de, bu yer görünüşe göre Anadolu olmalıdır.

Ebu'l- Ferec'e göre, İmparator **III. Leon** zamanında (1034/723) çıkan ve özellikle Bet Nahrin'de etkili olan⁽⁴⁸⁾ veba salgınının Anadolu'yu da içine aldığı düşünülebilir.

İmparator **V.Konstantinos (741-75)** devrinde, Yunanlılar'ın 1056 (745) tarihinde de, kuraklık dolayısıyla büyük bir kıtlık- açlık (une grande famine) vuku bulmuş, aynı zamanda "**hiyarcıklı veba**" salgını başgöstermişti⁽⁴⁹⁾. **Süryani Mihael** bunun her tarafta (partout)⁽⁵⁰⁾ ve özellikle Cezire'de söz konusu olduğunu ve 400.000 kişinin hayatını kaybettiğini, batıda ise, sayısız insanın telef olduğunu ifade etmiştir⁽⁵¹⁾.

Görüldüğü üzere, bu büyük salgında da pek çok kişi kırılmaktan kurtulamamıştır. müellif salgının pek çok ülkede olduğunu belirtip, Cezire'yi bilhassa zikretmiştir. Her ne kadar açıkça kaydedilmemişse de, salgının Anadolu'da da etkili olduğu şüphesizdir.

Aynı imparator zamanında , 1065/754- yılında pek çok yerde (en tous lieux) çıkan diğer bir "**hiyarcıklı veba**" türündeki salgında da pek çok kişi yaşamını yitirmişti. Bunun özellikle Irak'ta , Musul dolaylarındaki Athor'da etkili olduğu görülmektedir⁽⁵²⁾. Bu salgın aynı şekilde Anadolu'yu da kapsamış olmalıdır.

İmparator **II. Nikephoros Phokas (963-69)**'in tahta geçişinden bir yıl sonra bizzat çıktığı Kilikya sefesinde, ordusu bir veba salgınına maruz kalmıştı (1275/964). **Ebu'l - Ferec**'in bu hususta verdiği bilgiye göre, imparator, Kilikya'ya ikinci kez gelişinde, görünüşe göre Tarsus'u fethetmek istemiş, ancak üç ay süreyle açık arazide kalmasına rağmen, şehri zabtedememiş ve vergi tarh etmekle yetinmişti. Öte yandan ordusu içinde hastalık ve veba salgını başgöstermiş ve geri dönmeye mecbur olmuştu⁽⁵³⁾.

Görüldüğü gibi, salgın, Bizans ordusunun hareket kabiliyetini zayıflatmış, ve seferin sonucunun alınmasına engel olmuş, şehrin

(48) Ebu'l-Ferec,I,195

(49)Süryani Mihael, II, 506

(50) Süryani Mihael, II, 508

(51) Süryani Mihael, II, 508. Ancak bu rakam yazma nüshada ve Arapça versiyonunda 4.000 olarak kaydedilmiştir (bkz: Chabot II, 508, not 1).

(52) Süryani Mihael, II, 520

(53) Ebu'l-Ferec, I, 264

kuşatılmasına rağmen, hastalık fethine imkan bırakmamıştır. Bu da vebanın askerî alanda ortaya çıkardığı bir sonuçtur.

Ertesi yıl (1276/965, h. 354) , imparator, aynı bölgede, tekrar sefere çıkmış, ve Kayseri'ye kadar gelmişti. Tarsus'lular, kendisine bir mektup göndererek tâbiyetine girmek istediklerini ve bir vâli göndermesini istemişlerdi. O sıralarda, Tarsus'un kötü bir durumda olduğu, dışarıdan (Araplar'dan) yardım alamadığı, şehirde açlık ve veba başgösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim İmparator Nicephoros, Tarsus'lulara cevaben yazdığı mektupta bu hususlara değinerek şöyle demiştir: "Siz , Araplar'dan yardım görmekten ümidi kesmiş , kıtlık yüzünden ölü köpek etlerini yemiş, veba dolayısıyla kökü kırılacak hale gelmiş olduğunuz için, bana isyân edebilecek derecede kuvvetleninceye kadar benim tâbiyetime girmek istiyorsunuz. Benden göreceğiniz bir karşılık varsa, kılıçtan ibarettir" diyerek onların teklifini kabul etmemişti. **Ebu'l - Ferec**, bu salgında, Tarsus'ta gün- de 300 kişinin öldüğünü duyduğunu belirtmiştir (54) .

Aynı imparatorun, yine aynı bölgedeki bir başka seferinde (1280/969) Antakya ve Haleb'i almak üzere harekete geçtiği sırada, ordusunda bir veba salgını olmuştu. Antakya'yı kuşattığı sırada çıkan bu salgın, söz konusu yerlerin zabtına engel olmuş (55), imparator görünüşe göre, geri dönmek zorunda kalmıştı. Bu da , görüldüğü gibi, vebanın askerî alanda ortaya çıkardığı bir diğer menfi sonuçtur.

Arap tarihçisi **İbnü'l-Esir'e** göre, 439(1047-48) yılında Irak (Bağdad, Musul) ve El-Cezire'de büyük bir kıtlık meydana gelmiş, bunu korkunç bir veba salgını izlemiş ve pek çok kişi ölmüştü (56). Eğer , İmparator IX. Konstantinos-Monomakhos (1042-55) devrinde vukû bulan bu kıtlık ve veba salgınının devamı değilse, ertesi yıl (440/1048-49) bütün ülkelerde, Arabistan (Mekke), Irak (Musul), El-Cezire, Suriye, Mısır ve diğer yerlerde bu âfetler tekrar zuhûr etmişti(57).

Bundan sekiz yıl sonra (448/1056-57) , İmparator **VI. Mikhail (1056-57)** devrinde , Irak'ta büyük bir kıtlık çıkmış, bu arada müt-hiş bir veba salgını da başgöstermiş ve pek çok kişi telef olmuştu.

(54) **Ebu'l-Ferec**, I, 264

(55) **Ebu'l-Ferec**, I, 267.

(56) **İbnü'l-Esir**, **El-Kâmil fi't-Tarih**, (Çev.A.Özaydın), İstanbul 1987,IX, 412.

(57) **İbnü'l-Esir**,IX, 419.

Aynı şekilde Mısır'da da şiddetli bir veba salgını görülmüş, daha sonra Suriye, El-Cezire, Irak (Musul), Arabistan (Hicaz), Yemen ve diğer bölgelere de yayılmıştı (58).

Görüldüğü üzere, h. 439, 440, 448 tarihlerinde başta Orta-doğu olmak üzere, geniş bir coğrafyayı kucaklayan sahada çok ülkeli büyük veba salgınları bahis konusu olmuş, bunlar sonucunda büyük nüfus kayıpları ortaya çıkmıştır. Örneklerine çoğu zaman rastladığımız üzere, vebanın kıtlık-açlık vb. gibi diğer doğal felaketlerle yakın bir ilişkisinin bulunduğu gerçeği, bu salgınlarda da göze çarpmaktadır. Yazarın diğer yöreleri açıkça zikretmeyip, kısaca "bütün ülkelerde, ve diğer bölgelerde" şeklinde üstü kapalı olarak geçiştirdiği bu memleketler arasında Anadolu'nun da bulunduğu, salgının Bizans Anadolu'sunu da içine aldığı düşünülebilir.

III- SELÇUKLULAR ZAMANINDA ANADOLU'DA VEBA SALGINLARI:

Selçuklular zamanında Anadolu'da çeşitli siyasî teşekküllerin hüküm sürdüğü dönemde de, muhtelif yer ve tarihlerde bir çok veba salgınlarının olduğu görülmektedir. Bazı salgınlar, ortaya çıkışları bakımından doğrudan doğruya bu ülkede zuhûr etmişler, bazıları da görünüşe göre, eski dönemlerde olduğu üzere, başka ülkelerde meydana gelip, Anadolu'yu da kapsamışlardır. Bu veba salgınlarıyla ilgili olarak çağdaş yerli ve yabancı kaynaklar bir takım kayıt ve bilgiler vermişlerdir. Bunların bilhassa, başta Patrik Mihael ve Ebu'l - Ferec olmak üzere, Süryani, Urfa'lı Mateos ve Papaz Grigor gibi Ermeni, Eflakî gibi Acem, İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Adîm gibi Arap müelliflerin eserlerinde söz konusu edildikleri görülmektedir. Bunlardan daha çok bilgi vermeleri beklenen yerli Farsça tarihlerde ise, görebildiğimiz kadarıyla bu hususta pek bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak herşeye rağmen, elimizdeki bu kayıtlar dahi, Selçuklu Anadolu'sunda meydana gelmiş olan veba salgınları hakkında kafi derecede bir fikir vermektedir. Tesbit edebildiğimiz bu kayıtlara göre, Anadolu'da doğrudan doğruya veya dolayısıyla Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde, ve müstakil diğer devletlerin hüküm sürdüğü sahalarda, veba salgınları bahis konusu olmuştur. Ayrıca, salgınların sınır tanımazlığı ve ilgili coğrafi alanın sıhhi bakımından bir bütün teşkil ettiği gözönüne alınırsa, bir yerde başgösteren bu tehlikeli ve öldürücü âfetin diğer yakın bölgeleri de - uygun ortam ve şartlar doğrultusunda- etkisi altı-

(58) İbnü'l-Esir, IX, 478.

na almış olduğu kabul edilebilir. Şimdi bu veba salgınlarına ilişkin kayıtları kronolojik sıraya göre ele alıp, gözden geçirelim:

Bunlardan en eski tarihli sine göre, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Constantinople (İstanbul)'de, I. Süleyman-şah zamanında, büyük bir veba salgını çıkmıştı. Gücsüz İmparator VII. Mikhail Dukas (1071-78)'a isyân ederek Bizans tahtını ele geçirmek isteyen Anatolikon thema'sı Strategosu, yani Bizans'ın Anadolu kuvvetleri kumandanı Nikephoros Botaneiates, 7 Ocak 1078'de kendisini imparator ilân ettirerek, Türkiye Selçuklu devleti hükümdarı Süleyman - Şah'ın yardımını da sağlayıp, İstanbul üzerine yürümüş, aynı yılın martında ordusuyla İznik'e girdiği sıralarda, İstanbul'da bir başka isyân patlak vermiş ve imparator Mikhail tacını terkederek Studios manastırı'na çekilmek zorunda kalmıştı. İmparatorluğa Botaneiates çağrılmış, o da 24 Mart'ta İstanbul'a girerek aynı gün tahta oturmuştu⁽⁵⁹⁾. İşte bu sıralarda İstanbul'da büyük bir kıtlık ve veba salgınının hüküm sürmekte olduğu anlaşılmaktadır. Çağdaş Süryani kaynaklarından Ebu'l Ferec'in bu hususta başkalarından naklen verdiği bilgiye göre, "Arap'ların 470 ve Yunanlı'ların 1389 yılında (1077-78), Nicephorus Botanicus, Katlanmış (Kutalmış) ile dört ay kadar İstanbul'u muhasara etmişler, burada altı ay süreyle büyük bir kıtlık-açlık, arkasından da veba başgöstermişti. Bu salgında pek çok kişi ölmüş, kiliseleri dolduran cesedlerin çokluğundan, bunlar denize atılmış ve dört ay içinde toplam 160.000 kişi hayatını kaybetmişti"⁽⁶⁰⁾.

Görüldüğü gibi, Nikephoros Botaneiates Bizans saltanatını ele geçirmek üzere harekete geçtiği ve İstanbul'u kuşattığı sırada, görünüşe göre bu askerî olayın yol açtığı bir açlık bahis konusu olmuş, ve bu uygun ortam ve koşullar sonucunda da ardından veba salgını ortaya çıkmıştır. Müellifin, taht müddeîcisinin, Kutalmış ile dört ay kadar şehri kuşattıklarına dair başkasına dayanarak verdiği haber ise hatalıdır. Şöyle ki Nikephoros'a destek veren Selçuklu sultanı Kutalmış değil, o'nun oğlu Türkiye Selçukluları devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı I. Rükneddin Süleyman - şah' (1075-86) tir⁽⁶¹⁾. Yine Ebu'l - Ferec'in kaydından, bu salgının, kuşatma sırasında baş-

(59) G.Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trk. çev.F.İşiltan), Ankara,1981, 322-23., O.Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, 55 ve burada not 29 'da zikredilen diğer kaynak ve araştırmalar., krş.B.Leip, 'Nicéphore III.Botaniates (1078-81)et Marie d'Alanie, Actes de VIe Congrès Inter.D'Études Byzantine I (1950), 129 v.d.

(60) Ebu'l-Ferec, I, 328.

(61) Turan, SZT, 45,55.

layıp, Nikephoros'un imparator oluşundan sonra da bir süre devam ettiği anlaşılmaktadır. O sıralarda şehrin nüfusunun ne kadar olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Ebu'l - Ferec'in başkalarına atfen, ölenlerin sayısına ilişkin verdiği bilgiye inanılacak olursa, dört ayda toplam 160.000 kişi bu salgın sonucunda hayatını kaybetmiştir. Bu durumda ayda 40.000, günde 1300 kişi'den fazla insan ölmüş demektir.

Sultan **I. Kılıç Arslan** devrinde, Ermeniler'in 541.ci (27 Şubat 1092 - 25 Şubat 1093) yılında , **Anadolu**'da büyük bir veba salgınının çıktığı anlaşılmaktadır. Yalnızca **Urfa'lı Mateos**'un söz konusu ettiği bu salgında, pek çok kişi kırılmış, din adamları, papazlar ölümleri gömmeye zaman ve imkân bulamamışlardı. Hemen her evden ağlayış sesleri ve figanlar yükselmiş, ölüm olaylarının çokluğu karşısında insanlar, korku ile sarsılıp, can vermekte olanlardan daha fazla azap duymuşlar, bu suretle memlekette ölenlerin sayısı haddi hesabı geçmişti⁽⁶²⁾. Mateos söz konusu salgının hangi yerlerde, şehirlerde görüldüğünü belirtmemişse de, bunun büyük bir salgın olduğu, ve kendisinin ikâmet ettiği Urfa da dahil olmak üzere, Anadolu'daki pek çok yeri kapsadığı , ve büyük nüfus kaybına yol açtığı muhakkaktır.

Diğer bir salgın, aynı hükümdar zamanında yûkû bulan **I. Haçlı seferinde**, Haçlılar'ın Kilikya'ya inişleri ve Antakya kuşatması esnasında Haçlılar arasında ve Antakya'nın Haçlılarca işgâlini mükekip (30 Haziran 1098) şehirde çıkmış ve görünüşe göre üç-dört ay kadar etkili olmuştu. Antakya'nın kuşatılması esnasında, Haçlı ordusu büyük bir açlıkla karşı karşıya kalmış , askerler ölü müslüman askerlerinin gömülü cesedlerini çıkarıp yemişlerdi. Bunun akabinde Haçlılar arasında bir salgın hastalığın da çıktığı görülmektedir. Çağdaş doğu ve batı (latin) kaynakları ve bunlar içinde özellikle **Guillaume de Tyr**, bu açlıkla onu izleyen hastalığı tasvir etmişlerdir⁽⁶³⁾. Yine çağdaş Ermeni kaynaklarından **Urfa'lı Mateos** da yiyecek yokluğu sonucunda Kilikya'da bulunan Haçlı (Frank) ordusunda hastalıkların çıktığını ve açlık ve salgınlar sonucunda, 500.000 kişi olduğu tahmin edilen Haçlı ordusunun beşte birinin (veya yedide birinin) yok olduğunu ifade etmiştir⁽⁶⁴⁾. Bu hastalıklarla

(62) **Urfa'lı Mateos**, **Vekayi-name (951-1136)**, trk.çev.H.D.Andreasyan , Ankara, 1962, 177.

(63) **Urfa'lı Mateos**, 192 ve not 214.

(64) **Urfa'lı Mateos**, 192-93. (Fransızca tercümesinde 7/1.nin. Bkz: 193, not 216). S.Runciman Antakya fethi öncesinde, Haçlı ordusunun 7/1.nin kısa bir zamanda "açlık"tan öldüğü belirtilmiş, (Bkz: **Haçlı Seferleri Tarihi, I, Birinci Haçlı seferi**

rın ne olduğu açıkça belirtilmemişse de, bunun veba olduğu kuşkusuzdur.

Bu suretle açlık ve salgın hastalıktan kırılmış bir durumda, o sıralarda Büyük Selçuklu İmparatorluğu valisi Emir Yağısıyan'ın idâresinde bulunan Antakya'ya gelip, şehri kuşatan Haçlılar, Selçuklu müdahalesinin geç kalması yüzünden burasını işgal etmişler (65) ve bütün Türkleri kılıçtan geçirmişlerdi. Şehir sokaklarında, hepsi de bu sıcak yaz gününde süratle tefessüh eden cesadlere rastlamadan bir adım atmak mümkün değildi. Haçlılar bütün hastalıklara ve askerlerin firarına rağmen, şimdi barınacak bir yer bulmuşlardı. Haçlılar'ın işgalden sonra ivedilikle yaptıkları ilk iş, şehri temizlemek ve kokmaya başlayan cesedleri salgın hastalık doğurmadan süratle gömmek olmuştur(66). Ancak bütün bunlar, temmuz ayı içinde Antakya'da şiddetli bir salgının çıkmasına engel olmamıştır. Bunun ne hastalığı olduğu kesin olarak bilinemiyorsa da(67), veba olduğu kabul edilebilir. Öte yandan Antakya'ya zaten perişan ve hastalıklardan kırılmış olarak gelen Haçlılar'ın, salgının yayılmasında rol oynadıkları, ayrıca şehirdeki ortam ve şartların bunu hızlandırdığı da şüphesizdir. Bir hayli zamandır sağlığı zaten iyi olmayan Le Puy Piskoposu Adhemar, bu salgının şöhretli kurbanlarından ilki olmuştu(68). (1 Ağustos 1098). Salgın bütün Antakya'ya yayılırken, ileri gelen Haçlı reisleri çareyi şehirden kaçmakta bulmuşlar, ancak Eylül ayı içinde hastalığın gücünü kaybetmesi üzerine buraya geri dönebilmişlerdir(69).

Görüldüğü üzere, yaklaşık üç ay kadar süren bu salgın, epeyce etkili olmuş, bir hayli can kaybına yol açmıştır. Bunların sayısı hakkında kesin bir bilgimiz yoksa da, Haçlı liderlerinin canlılarını kurtarmak ve hastalığa yakalanmamak amacıyla, korkarak şehirden ayrıldıklarına bakılırsa, ölüm oranının yüksek olduğu söylenebilir.

Gerek insanlarda, gerekse hayvanlarda olmak üzere, bir başka veba salgını, o sıralarda Türkiye Selçuklu sultanı **I. Mesud**'un

ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu çev. F.İşiltan, Ankara, 1986,170), bununla birlikte Haçlı ordusuna "hastalıklar"ın çıktığından da kısaca bahsetmiştir (bkz:s.181). Oysa ki, kaynakların da açıkça ifade ettikleri üzere, ölüm sebebi sadece açlıktan değil, bunun arkasından başgösteren salgın hastalıktan da olmuştur.

(65) Runciman, **HST**, I, 180., A.Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara, 1983, 182,185-88., Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 337.

(66) Runciman, **HST**, I, 180, 181,182.

(67) Runciman, **HST**, I, 194

(68) Runciman, **HST**, I, 194

(69) Runciman, **HST**, I, 196,197.

(1116-55) kayınbiraderi Danişmendli hükümdarı **Melik Muhammed** (ölm. 1143)'in hüküm sürdüğü **Malatya (Mélitene)**'da⁽⁷⁰⁾ meydana gelmiştir. **Süryani Mihael**'in bu hususta verdiği bilgiye göre, Yunanlılar'ın 1452'(1141)ci yılında söz konusu şehirde önce tavuklar vb. gibi kümes hayvanlarında başgösteren ve bunları kırıp geçiren veba salgını, daha sonra başka küçük yaştaki çocuklar olmak üzere, bir çok kimsenin de ölmesine sebep olmuştur⁽⁷¹⁾.

Görüldüğü gibi, Malatya'da hem kümes hayvanlarında ve hem de insanlar arasında veba salgını bahis konusu olmuştur. Ancak bunun hayvan ve insanları kapsayan tek bir salgın mı, yokse etkenleri farklılık arzeden değişik salgınlar mı olduğu pek iyi anlaşılama-maktadır. Ancak, kümes hayvanlarının marûz kaldığı hastalığın "tavuk vebası" olduğu şüphesizdir. Bu, kanatlıların çok öldürücü, viremi ile seyreden akut, salgın bir hastalıktır. Etkeni influenza A virüsü olup, A, B ve C tipleri vardır. Özellikle tavuk, hindi, ördek ve su kuşları enfeksiyona çok hassastırlar. Hastalar ve hastalıktan kurtulanlar, aylarca virüsü etrafa burun ve ağız akıntılarıyla, göz yaşı, dışkı ve idrarlarıyla bol miktarda saçarlar. Virüsle bulaşık yem ve suların alınması ve bulaşık havanın teneffüsü ile, hastalık oluşabilir. Deri ve konjaktiva yolu ile de bulaşma olabilir. Kan emici sinekler bulaşmada rol oynarlar. Hastalar 1-7 gün içinde ölürlere. Mortalite % 40-100 arasındadır. Tavuk vebasının B ve C tipleri insanlarda da hastalık oluşturabilmektedir. A tipi ise, domuz, at ve kanatlılar yanı sıra, insanlarda solunum yolu enfeksiyonuna yol açabilmektedir⁽⁷²⁾. Bu itibarla, özellikle küçük çocuklar arasındaki ölümlerin, eğer insan vebasından değilse, tavuk vebasının neden olduğu söz konusu enfeksiyonlardan ileri geldiği düşünülebilir. Ölüm oranının da, her ne kadar bir rakamla belirtilmemişse de yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Yalnızca **Ebu'l - Ferec**'in zikrettiği bir diğer kayıda göre, Yunanlılar'ın 1463(1152) yılında, yani Sultan **I. Mesud** zamanında "Meyat yerlileri" (?) arasında büyük bir veba salgını meydana gelmişti. Bu salgın sonucunda 12.000 kişi hayatını kaybetmiş ve bir

(70) Turan, SZT, 173, 175.

(71) Süryani Mihael, III, Paris, 1910, 251.

(72) Ş.Yalçın, **Tavuk Vebası, Kanatlı Hayvanların Enfeksiyon Hastalıkları** (Red. Kur: S.Güven-Ü.Nadas-F.Sarısayın-K.Demirözü), İstanbul, 1983, 86-87., H.Başkaya, **Tavuk Vebası (Pestis avium), Yalancı Veba ve Türkiye'deki Atipik Veba Üzerinde Karşılıklı Hemagglutination-Inhibition ve Bağışıklık Denemeleri**, Ankara, 1949, 5. v.d., T.Argun, **Hayvanlarda Salgın ve Parazitli Hastalıklar**, 231-35., ayrıca bkz: H.Başkaya, **Tavuk Vebası, Aktif ve Pasif İmmünizasyonu ve Tedavi Metodları Üzerindeki Araştırmalar**, Ankara, 1952 (Doçentlik tezi), R.İ.Sezginer, **Evcil Hayvanların Özel ve Salgın Hastalıkları**, Ankara (?), 1947., H.Başkaya ve Arkadaşları, **Evcil Hayvanların Enfeksiyöz Hastalıkları**, I, Ankara, 1972.

çok manastır boş kalmıştı⁽⁷³⁾. Bu ifadeden, hastalığın gayri müslimler ve özellikle müslüman olmayan din adamları arasında başgösterdiği ve bunlardan pek çok kişinin telef olduğu anlaşılmaktadır.

Süryani kaynaklarına göre, yine aynı hükümdar zamanında, Araplar'ın 548, Yunanlılar'ın 1465 ve Ermeniler'in 602.ci (1153 - 54) yılında Türkiye Selçuklulari'nin başkenti **Konya**'da ve **Kilikya (Çukurova)**'da büyük veba salgınları olmuştu⁽⁷⁴⁾. Bunlardan Konya'daki salgın sonucunda ne kadar insanın hayatını kaybettiğini bilemiyoruz. Kilikya'daki salgın ise, Selçuklular'ın buraya yaptıkları sefer esnasında Türk ordusunda başgösteren ve özellikle hayvanlar arasında etkili olan veba salgını veya bir başka salgın olmalıdır. Ermeni prensi II. Thoros'un, Çukurova'da faaliyette bulunarak Bizanslılar'ın elindeki Tarsus, Adana, Masisa (Misis) ve Anazarbos (Anavarza) şehirlerini alması, zaman zaman Türk topraklarına saldırılar düzenlemesi üzerine, Sultan I. Mesud, Ermeniler üzerine yürümüş (1153) , Ermeniler dağlara çekilerek ve geçitleri tutarak Selçuklu ordusuna harekât imkânı tanımamışlar, fakat sultana tâbi olmayı kabul etmişlerdi. Sultan Mesud, ertesi yıl (1154) Çukurova'yı tekrar istilaya girişmiş isede, o sırada çıkan veba salgını Selçuklu ordusunu zayıf bir duruma düşürmüş ve süratle geri dönmek zorunda kalmıştı⁽⁷⁵⁾.

Selçuklu ordusunun Çukurova'da marûz kaldığı bu veba salgını hakkında çağdaş Süryani ve Ermeni kaynakları bilgiler vermişlerdir. Bunlardan **Süryani Mihael**'e göre, 1154'de Sultan Mesud, büyük bir orduyla bu bölgeyi istilaya girişmiş, Tell-Hamdun önünde karargâh kurduğu ve savaş açtığı sırada, Hz. Musa zamanında Mısırlılar'ın başına gelen bir felakete benzer şekilde "**Allah'ın gazabı**"na uğramış, ordusu sivrisinek ve haşaratların hücumuna uğramıştı. Bu olaydan üç gün sonra, soludukları hava da pis ve mikrop lu olduğundan dolayı, kendileri ve hayvanları hastalanmışlar, başgösteren bu veba salgınını görerek, ağırlıklarını da bırakarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı⁽⁷⁶⁾. Bir diğer Süryani müellifi **Ebu'l-Ferec**'de, Mihael'den naklen aynı hususlara değinmiş, Selçuklu ordusunun "**kehle ve bit vebası**"na tutulduğunu, asker ve atların hastalandığını, havanın da müteaffin olması yüzünden vebanın

(73) Ebu'l-Ferec, II, Ankara 1950, 390.

(74) Süryani Mihael, III, 310., Ebu'l - Ferec, II, 392., Turan SZT, 192

(75) E.Merçil. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985, 122., Turan, SZT, 191-92.

(76) Süryani Mihael, III, 311.

şiddetinin arttığını, Selçuklular'ın bu yüzden geri çekildiğini belirtmiştir(77). Ermeni kaynaklarından , Urfa'lı Mateos'a bir zeyl yazan öğrencisi **Papaz Grigor** da, bu olayla ilgili olarak, Sultan Mesud'un Kilikya seferinde Misis, Anavarza üzerinden Tell-Hamdun'a yürüdüğünü, "Allahın Hristiyanlara gösterdiği lütûf sayesinde "atları arasında "**dabakh**" denilen bir hastalığın zuhûr ettiğini ve bunun sonucunda pek çok hayvanın telef olduğunu, Türkler'inde bu sebeple geri çekildiklerini, birçok askerin atların ve katırların dizlerini kestiğini" ifade etmiştir (78).

Bu kayıt ve bilgilerden, Selçuklular'ın Çukurova seferinde, görüldüğü üzere, Türk ordusunda bir veba salgının meydana geldiği ve seferin sonucunun alınmadan, geri çekilmek mecburiyetinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bilhassa binek ve yük hayvanlarında söz konusu olduğu görülen salgın hastalığın, "**at vebası**" olduğu şüphesizdir. Bilindiği gibi, bu tek tırnaklılara özgü, akut veya subakut, ateşli ve bulaşıcı bir mevsim hastalığıdır. Daha ziyade 500 metreden alçak olan, nemli, bataklık yerlerde görülür. İklim, hastalığın çıkmasında en büyük rolü oynar. Bol yağmurdan sonra husûle gelen sıcak , kurak devreler at vebasının başgöstermesine en uygun şartları hazırlar. Hastalığa duyarlı hayvanlar arasında beygirler en başta yer alır. Katırlar daha az hassastır. Merkepler ise, az hassas olmakla beraber, bazen bunlarda da öldürücü olabilmektedir. İnsanlar bu hastalığa tutulmazlar. At vebası, bir ultravirüsten ileri gelir ve birkaç tipe ayrılır. Beygir vebasının bazı yerlerde, özel iklim ve hava koşulları içinde görülmesi, hastalığın canlı bir vasıta, belki bir gece haşeresi ile intikal ettiğini göstermektedir. Nemlilik, hararet, sokucu haşerelerin çoğalmasına, barınmasına elverişli olduğu için, hastalığın yayılmasına da sebep olur. Hangi cins haşarelerin hastalığı buluşturduğu kesin olarak bilinmiyorsa da, stegonya'ların ve diğer sivrisinek çeşitlerinin hastalığı bulaştırmada rol oynadığı sanılmaktadır(79). Bu itibarla Çukurova bölgesindeki iklim ve hava koşulları, ile müsait ortam da, hastalığın zuhûruna zemin hazırlamış, hastalık etkeni bölgede bir hayli bol olan haşerat aracılığı ile hayvanlara geçerek, salgına yol açmış olmalıdır. At vebasının insanlara bulaşmaması dolayısıyla, Selçuklu ordusundaki askerlerin, hastalanmasını da, başka şekilde açıklamak gerekecektir. Bunun da, yine

(77) Ebu'l-Ferec, II, 392.

(78) Urfa'lı Mateos, Papaz Grigor'un Zeyli (1136-62), 308-9., Merçil, MTD, 122., Turan, SZT, 192 ve not 105.

(79) Z.Erdöl, **At Vebası ve Koyunlarda Mavi Dil Hastalığı**, İstanbul, 1945, 1,2., bu hususta ayrıca bkz: T.Argün, **Hayvanlarda Salgın Hastalıklar**, 238-41.

sivrisineklerin bulaşmasına neden olduğu sıtma veya bir başka tür hastalık olduğu söylenebilir.

Görüldüğü gibi, bu salgın Selçuklu ordusunun manevra kabiliyetini, harekât gücünü büyük ölçüde aksatmış, seferin yarıda kesilip geri dönülmesine yol açmıştır. Dolayısıyla askerî başarı ile bunun getireceği muhtemel siyasî sonucu etkilemiştir.

Bir başka veba salgını, Sultan II. Kılıç Arslan devrinde (1156-92), Yunanlılar'ın 1476(1165) yılı içinde Grupia'da (?) çıkmış ve dört ay kadar etkili olmuştur. Bu hususta Ebu'l-Ferec'in bölgedeki Alinas şehrinin(?) çocuklarından duyduğu bir rivâyete göre, burada bulunan bir Türk halka "vebadan ilk önce kimin öldüğünü sormuş, bu şahıs tesbit edilerek mezarı açılmış ve ölümünden dört ay geçmiş olmasına rağmen, cesedin tefessüh etmediği, gözlerinin kapanmadığı, ağzının açık olduğu, kafasını ve göğsünü saran kefenin yıpranmadığı, sağ kolunun yanına doğru uzandığı görülmüştü. Bunun üzerine, mezarı açtıran Türk cesedin ağzını kapatmış, ince bir kazık tıkamış ve o günden sonra vebadan hiç kimse ölmemişti"(80).

Görüldüğü üzere vebanın başlangıç ve sona ermesi arasında dört aylık bir süre vardır; ve veba, bu kayıda göre bu süre zarfında etkili olmuştur. Vebadan ilk kez kimin öldüğü saptanarak, hastalığa yol açtığı düşünülen mikrop kaynağının bertaraf edilmesi yoluna gidilmiştir. Bunun içinde ceseden ağızına bir kazık tıkanmış ve böylece mikrobun yayılması önlemek istenmiştir. Müellif her ne kadar bu önlemden sonra vebadan hiç kimsenin ölmediğini söylüyorsa da, bu doğru olmamalıdır. Çünkü hastalık yayıldığı kadar yayılmış, alınan bu gibi münferit tedbirlerin salgının önlenmesi için bir faydası olmadığı şüphesizdir. İlk kaynağın tesbiti ve üzerinde önlem alınması ile vebanın önüne geçildiği sanılmıştır, halbuki hastalık bulaşıcı karakterde olduğundan, diğer insanlara da geçmiştir. Burada belki sadece bir kaynak imha edilmeye çalışılmıştır. Bu kayıdın bizim için önem taşıyan asıl yönü ise, hastalık ve salgınlara karşı o devirlerde alınan veya alınmaya çalışılan tedbirler, başvurulan çareler, denenen usüllerin neler olduğuna dair bir fikir vermesidir.

Sultan II. Kılıç Arslan devrinde, pek çok ülke ile beraber Anadolu'da da başka bir büyük veba salgınının meydana geldiği anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre, 574(1178-79)

(80) Ebu'l-Ferec, II, 403.

yılında , Suriye, El-Cezaire, Irak(Musul), El-Cibâl ve Anadolu'da (Diyarbakir ve Ahlat) ve diğer yerlerde kuraklık sonucunda bir-kıtlık başgöstermiş, bütün ülkeler aynı felakete uğramıştı. Halk, çeşitli yerlerde su aramış, fakat bulamamıştı. Yiyecek temini de imkânsız hale gelmiş, halk leş ve benzeri şeyleri yemek zorunda kalmıştı. Bu durum 575 yılı sonuna kadar (27 Mayıs 1180) sürmüştü, bunu "**kor-kunç bir veba salgını**" izlemiş, bu salgında "pek çok kişi" ölmüş, halk cenazeleri defnetmeye yetişememişti (81).

Görüldüğü üzere, birçok ülkede yağmur yağmaması, yani kuraklık büyük bir kıtlığa ve açlığa yol açmış, insanlar ölü eti vb. gibi şeylerle karınlarını doyurmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ayrıca susuzluk da söz konusu olduğundan, hastalığın başgöstermesi için uygun bir ortam oluşmuş, ve bütün bu sıhhi olmayan, kötü hijyenik şartlar doğrultusunda Kuraklık-susuzluk-kıtlık-açlığın arkasından, birbirleriyle çok yakından ilişkisi olan salgın hastalık çıka gelmiştir. Salgın diğer yakın veya komşu ülkeler yanısıra, Anadolu'da, özellikle doğu (Ahlat) ve güney-doğu (Diyarbakir) Anadolu'da söz konusu olmuştur. O sıralarda Ahlat'ta **Nasreddin Sökmen (1128-85)**'in idaresinde **Ahlatşahlar (Sökmenliler)**(82) ., Diyarbakir (Amid)'de ise, **Cemâleddin Mahmud (1142-83)**'un başta bulunduğu **İnaloğulları** beyliği hüküm sürmekteydi(83). Hastalığın Anadolu'nun diğer bölgelerinde etkili olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak, bu büyük salgın, büyük bir ihtimalle diğer yakın yerleri de içine almış olmalıdır. Bu felaket sonucunda Anadolu'da kaç kişinin öldüğü ise, belli-değildir. Yerli kaynaklar da Arap kaynaklarının bu salgın hakkında verdiği bilgiyi doğrulamaktadır. Nitekim Bunlardan **Ebu'l-Ferec, 575(1179)** yılındaki bu olaylara değinmiş, söz konusu tarihte "müthiş bir kıtlık" olduğunu ve "**vebanın bütün dünyayı tahrip ettiğini**" belirtmiştir(84).

Bir diğer salgın, yine **II. Kılıç Arslan** devrinde, **III. Haçlı seferinde**, Çukurova'ya inen **Haçlı ordusu** içinde ortaya çıkmıştır . 1189'da Salahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü zaptetmesi üzerine, Avrupa'da üçüncü bir Haçlı seferi düzenlenmişti. Bu seferin ve Haçlı ordusunun başında Alman imparatoru Friedrich Barbârossa bulunuyordu. Haçlı ordusunun mevcuduna dair verilen rakam 200 ile 600.000 arasında değişmektedir . Haçlılar, Edirne yolu ile Alaşehir ve Denizli'den geçerek Selçuklu ülkesine girmişler, Sultan Kılıç

(81) **İbnü'l-Esir, XI** (Çev.A.Özaydın) İstanbul, 1987,361.

(82) Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1973, 243.

(83) Turan, **DATDT**, 245.

(84) **Ebu'l - Ferec, II**, 425.

Arslan ile iki oğlu Melikşah ve Mesud yönetimindeki Türk kuvvetleri karşısında ağır kayıplar vermişler, ancak yine de Konya'ya ulaşabilmişlerdi (17 Mayıs 1190). Daha sonra Selçuklular'ın teklifi üzerine, bir barış yapılmış ve Haçlılar oradan ayrılmışlardı. Açlık, susuzluk ve müthiş bir sıcaklıkta Silifke'ye vardıklarında, İmparator Friedrich Silifke Çayı'nda boğularak hayatını kaybetmişti (10 Haziran 1190)⁽⁸⁵⁾. Onun ölümünden sonra oğlu **Schwaben dükü Friedrich** kumandayı ele almış, sayısı oldukça azalmış ordusu ile rutubetli yaz sıcağında Çukurova içinden yoluna devam etmişti. Birliklerdeki askerlerden bir çoğu aç ve hasta bulunuyordu. Bizzat dük de ciddi surette hastalanarak Çukurova'da kalmaya mecbur olmuştu. Ordu onu orada bırakarak ilerlemeye devam etmiş, 21 Haziran'da Antakya'ya güçlkle ulaşılabilmişti. Almanlar artık bir ordu değil, acınacak zavallı bir sürü halindeydiler. Dük iyileştikten sonra Antakya'da bunlara katılmışı⁽⁸⁶⁾.

Bu Haçlı seferine ilişkin bilgi veren Arap tarihçisi **İbnü'l-Adim**, Alman kralının Çukurova'da ilerlediğini ve Masisa (Misis)'ya kadar akınlar yaptığını, daha sonra "Allahın onlara büyük bir sıcaklık ve açlıkla beraber, **korkunç bir veba** musallat ettiğini, çıkan bu salgın dolayısıyla Haçlılar'ın yük hayvanlarını ve arabalarını çeken öküzlerini feda etmek, öldürmek zorunda kaldıklarını, salgın esnasında günde Haçlı askerlerinden 1000 tanesinin öldüğünü ve böylece Antakya'ya ulaştıklarını, ancak Haçlı ordusunun onda birinin yok olduğunu" ifade etmiştir⁽⁸⁷⁾.

Görüldüğü üzere, III. Haçlı ordusu da Anadolu'da birçok sıkıntı ile karşılaşmış, açlık, susuzluk ve hastalıklara marûz kalmıştır. İbnü'l-Adim, Allahın Franklara (Haçlılara) büyük bir sıcaklık ve açlık yanı sıra, "**müthiş bir veba**" gönderdiğini zikretmiş, Alman kralının Masisa'ya kadar akınlar yaptığını belirtmiştir. Ancak onun sözünü ettiği kral, Alman imparatoru F, Barbarossa değil, onun Silifke'de boğulması üzerine, idareyi ele alan, ve kendisiyle aynı adı

(85) Mercil, *MTDT*, 128., Turan *SZT*, 220-24., aynı yazar, Kılıç Arslan II, *İslam Ansiklopedisi*, VI, 697., A.Çay, *II.KılıçArslan*, Ankara, 1987, 109-112., C.Cahen, Selçukides, Turcomans et Allemands au temps de la troisième Croisade, *WZKD*, 56 (1960), 21-31., Runciman, *HST*, III. *Akka Krallığı ve Daha sonraki Haçlı Seferleri* (Çev.F.İşiltan), Ankara, 1987, 12-13., R.Grousset, *L'Épopée des Croisades*, Paris, 1939, 295-97., E.Eickhoff, *Friedrich Barbarossa Anadolu'da, VII.T.T.Kongresi, bildiriler I*, Ankara, 1972, 270.

(86) Runciman, *HST*, III, 13-15.

(87) *İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb*, Frn. trc. E.Bloch, *Histoire d'Aleb*, Paris, 1900, 107-8.

taşıyan oğlu Dük Friedrich'tir. Müellifin, aynı adı taşımalarından dolayı bunları birbirine karıştırdığı anlaşılmaktadır.

Bir diğer kaydımız ise, Sultan I. Alâeddin Keykubad zamanında (1220-37), başkent Konya'da çıkan bir veba salgını ile ilgilidir. Söz konusu salgında birçok kişinin öldüğü anlaşılmaktadır. Yerli kaynaklarımızdan Eflakî'nin bu hususta verdiği bilgiye göre, Konya'da başgösteren bu salgın sonucunda Taberistan'lı Kadı Bahaeddin ile bütün kavmi de hayatını kaybetmişlerdi. Kadı Bahaeddin, hastalığı sırasında yedi gün burnundan kan gelerek can vermişti⁽⁸⁸⁾. Büyük bir kadı olan Bahâeddin-i Taberi, gazez ve kıskançlığından Bahaeddin Veled'i, sultan Alaeddin'e kötülemişti. Tesadüfen aynı gün bu kadı da sultanın meclisinde bulunuyordu. Baha Veled: "Ey Taberistan'lı kadı, bizim hakkımızda dilini kes ve bize zahmet verme; çünkü birkaç günlük ömrün vardır, sonra öleceksin ve senin hiç bir halefin de sağ kalmayacaktır. Haleflerin hakkında Tanrının hükmü şöyledir: Onların hepsi ölecekler, fakat bizim evlad ve ahfadımız, haleflerimiz ve dostlarımız kıyamete kadar daima devam edecek ve kalacaktır. Senin rüşvetinin zulmünden de bütün mazlumlar kurtulacaktır"⁽⁸⁹⁾ demek suretiyle, onun büyük bir kadı olmasına rağmen, rüşvetçi olduğunu ve bu suretle mazlumların ahını aldığını ve Allahın hükmü gereği bütün akraba ve taallûkâtıyla birlikte ölümden kurtulamayacağını ifade etmişti.

Kadı Bahaeddin'in, yedi gün burnundan kan gelerek ölmesi, Konya'da vukû bulan bu salgın türünün "hıyarcıklı veba" olduğunu akla getirmektedir. Bahis konusu salgına temas eden Taneri "vebada burundan kan geldiği bilinmekteyse de, bu olayda olduğu gibi yedi günlük bir süre değildir. Ancak yedi rakamının buraya yazar tarafından yakıştırıldığı" ifade etmektedir⁽⁹⁰⁾. Oysaki, hıyarcıklı vebada, hastalığa yakalananların bir hafta içinde (3-6gün) ve koma halinde hayatlarını kaybettikleri bilinmektedir. Bu itibarla Eflakî'nin verdiği rakam, bizce doğru olmalıdır. Yine müellifin söz konusu olayın "Konya'nın burçlarının ve kale duvarlarının yapıldığı tarihte" olduğunu kaydetmesi⁽⁹¹⁾, salgının hangi yılda olduğunu aydınlatmaktadır. Bu tarih 618 (1221)'dir⁽⁹²⁾.

(88) Ahmet Eflakî, Menakübü'l-Arifin, I, (yay.T.Yazıcı), Ankara, 1959, 31., Ariflerin Menkıbeleri I, (Çev. T.Yazıcı), İstanbul, 1973, 125., A.Taneri, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menakübü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi), Konya, 1977, 86.

(89) Eflakî, metin, I, 31., trk. trc., I, 124.

(90) Taneri, TSKH, 86

(91) Eflakî, metin, I, 31., trk. trc., I, 125.

(92) T.Baykara, Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Ankara, 1985, 36. Yazar "veba" olduğundan söz etmeksizin, 618'lerdeki bu salgından çok kısa olarak bahsetmiştir (bkz: s. 93).

Görüldüğü üzere, Türkiye Selçuklu devletinin başkenti Konya'da Sultan Alâeddin Keykûbad'ın ilk iktidar yıllarına rastlayan bir tarihte, veba salgını çıkmıştır. Yalnızca Eflakî'nin söz konusu ettiği bu salgında, Kadı Bahaeddin ile yakınları dışında, kaç kişinin öldüğünü bilemiyoruz. Keza bu salgında devlet ne gibi tedbirler almış, hastalığın yayılmasını önlemek için ne gibi yollara başvurmuştur?, Bunları da bilemiyoruz. Ancak hastalığı yakalananların tedaviye çalışıldıkları şüphesizdir. Konya hastanelerinin XIII. yüzyılda gayet faal olduğu ve hekimlerin tedavi ile meşgul oldukları bilinmektedir. Bu itibarla Konya'da bu tesislerin veba vb. gibi salgınlarda yetersiz kalsa bile, halkın ihtiyacını karşıladığı söylenebilir⁽⁹³⁾.

Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev' (1237-46) zamanında, Köseadağ savaşı'ndan sonra Malatya'da 1243-44'lerde bir başka veba salgınının ortaya çıktığı ve yine pek çok kimsenin öldüğü anlaşılmaktadır. Köseadağ bozgunundan bir süre sonra, Yasavur Noyan kumandasında bulunan bir Moğol kıtası, Meyyafarikin, Mardin ve Urfa yoluyla Haleb'e gelmişti⁽⁹⁴⁾. Ebu'l - Fecer'e göre, Moğollar Halep kapısı üzerindeki Haylan denilen yere kadar ilerlemişler , ancak atlarının ayaklarında çıkan bir hastalıktan dolayı buradan geri dönmeye mecbur olmuşlardı⁽⁹⁵⁾. Bu hastalık üzerine, Yasavur Noyan, Halep hükümdarlarından para aldıktan sonra, Malatya'ya gelmişti. O, şehrin dışında kalan insanları öldürmüş, mahsulâtı ve bağları yaktırmış, Malatya subaşı Reşideddin'i tehdit ederek halktan para toplattırmıştı. Ancak bundan sonra Moğollar Azerbaycan'a dönmeyi kabul etmişlerdi. Onların dönmelerinden sonra şehir ve dolaylarında şiddetli bir kıtlık-açlık ve veba salgını meydana gelmiş, halkın çoğu bu felaketten kurtulamamıştı⁽⁹⁶⁾. Ebu'l-Ferec de, bu hususta Tatarlar'ın gitmesinden sonra, Malatya ile etrafında büyük bir kıtlık olduğunu, veba başgösterdiğini ve şehrin ölen kimselerle dolduğunu ifade etmiştir⁽⁹⁷⁾. (Yunanlılar'ın 1555, Araplar'ın 641 (1243-44) ci yılı).

Yine aynı müellife göre, bu olaydan yaklaşık 14-15 sene sonra Yunanlılar'ın 1569, Araplar'ın 656(1258-59)cı yılında, "Senar, Asur, Bet Nahrin, Suriye ve Roma (Anadolu) da, şiddetli bir kıtlık ve veba "vukû bulmuştu. O sıralarda Moğol hâkimiyeti altında bulunan Selçuklular'ın başında, Sultan II. İzzeddin Keykavüs bulu-

(93) Baykara, Konya, 93.

(94) Turan, SZT, 443.

(95) Ebu'l-Ferec, Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel, (trk. çev.Ş.Yaltkaya) İstanbul, 1941; 21.

(96) Turan, SZT, 443.

(97) Ebu'l-Ferec, II, 544., müellif "Muhtasar" da da Tatarlar'ın çekilmesinden sonra şehirde kıtlık ve hastalık çıktığına ve birçok kimsenin öldüğüne değinmiştir (bkz s.21).

nuyor ve kardeşi **V. Kılıç Arslan**'la müştereken devleti yönetmeye çalışıyordu. Bu salgının türünü, Anadolu'da nerelerde bahis konusu olduğunu ve ne kadar kayıba yol açtığını ise, bilemiyoruz.

Bir başka veba salgını, yine aynı hükümdar devrinde, Moğol kuşatması esnasında **Meyyafarikin** ile **Mardin**'de meydana gelmiştir. 1256 yılında İran'ın Azerbeycan bölgesinde, Tebriz merkez olmak üzere, İlhanlı devleti kurulmuştu. Bu devletin hükümdarı Hülagu, itaat etmeyen beylikler üzerine 657(1257) senesinde Suriye seferine çıkmış, bu arada Şehzade Yaşmut kumandasında, o sıralarda Eyyûbiler ve Artuklular'ın elinde bulunan Meyyafarikin ile Mardin'in zabtına bir kuvvet göndermişti. Meyyafarikin (Silvan) çok uzun süren bir mahasaraya dayanmış, fakat açlık felaket halini almıştı. Moğollar şehre girince, insanları birbirleri üzerine yığılmış ölümlerden ibaret görmüşlerdi⁽⁹⁹⁾. Meyyafarikin, o sıralarda Eyyûbiler'in idaresi altındaydı. Turan, **Melik Kamil**'i, Ebu'l-Ferec ise, **Melik Eşref**'i Meyyafarikin sahibi olarak zikretmektedirler⁽¹⁰⁰⁾. Şehrin kuşatılmasının iki yıl kadar sürdüğü anlaşılmaktadır⁽¹⁰¹⁾. Bu uzun süre zarfında kıtlık ve veba çok şiddetli olmuş ve Ebu'l-Ferec'e göre, şehir nüfûsundan yalnızca 100 kişi sağ kalmıştır⁽¹⁰²⁾. Bu ölümlerin açlık yanısıra, o sıralarda bununla birlikte hüküm süren veba salgınından ileri geldiği görülmektedir⁽¹⁰³⁾. Ancak şehrin o devirdeki nüfûsunun ne kadar olduğunu bilemiyoruz. Bu itibarla toplam olarak kaç kişinin bu âfetler sonucunda hayatını kaybettiğini bir rakamla ifade etmekten uzagız. Mâmafih bunun bir hayli yüksek olduğu şüphesizdir.

Meyyafarikin'in güçlükle alınmasından sonra, Moğollar, **Mardin**'i de kuşatmışlardı. O sıralarda burada, Eyyûbiler'den Halep hükümdarı Melik Nasır'a tâbi bulunan **Artuklular**'ın ilgaziler kolundan **I. Necmeddin Gâzi (1239-59)** hüküm sürmekteydi. Mardin, sekiz aydan fazla bir süre dayanabilmiş, ancak burada da aynı şekilde açlık ve özellikle de veba baş göstermişti.

Bunlar sonucunda nüfûsun çoğu telef olmuştu. Artuklu meliki Necmeddin Gâzi de hastalananlar arasında bulunuyordu. Mardin

(98) Ebu'l - Ferec, II, 570.

(99) Turan, DATDT, 183-84, Ebu'l-Ferec de buradaki kıtlığa ve açlığa değinmiştir (bkz: II, 575).

(100) Turan, DATDT, 183., Ebu'l - Ferec, II, 575.

(101) Ebu'l - Ferec, Muhtasar, 40, not 2.

(102) Ebu'l - Ferec, II, 575

(103) Ebu'l - Ferec, Muhtasar, 40, not 2, 41.

halkı açlıktan ve vebadan kırılmış, hükümdar Necmeddin Gazi de vebadan kurtulamayarak ölmüştü. O'nun ölümünden sonra idareyi ele alan oğlu Kara Arslan, bu şartlar karşısında Moğollar'a tâbi olmaktan başka çare bulamamıştı⁽¹⁰⁴⁾. Ebu'l-Ferec de , Mardin'de Meyyafarikin'de olduğu gibi, vebadan ahalinin çoğunun hayatını kaybettiğini ifade etmiş, ancak herhangi bir rakam vermemiştir. Ayrıca yazar bu felaketi ilahi bir tecelli, Allahın bir gazabi olarak vasıflandırmış, şehrin bu musîbet dolayısıyla dayanamayarak düşüğünü kaydetmiştir⁽¹⁰⁵⁾.

Yunanlıların 1593(1282) cü yılında, Mezopotamya'da , Ninova bölgesinde de bir başka veba salgını olmuştu. Ebu'l-Ferec'in bu hususta verdiği bilgiye göre, söz konusu bölgenin halkı dehşet içinde idi. Çünkü bunlar büyük bir felakete, vebaya uğramış bulunuyorlardı. Halkın bir bölümü Mar Mattei Manastırı'na sığınmış, ancak vebayı buradaki din adamlarına da bulaştırmışlar, ve bu yüzden 30 kadar rahip can vermişti⁽¹⁰⁶⁾. Irak'ta çıkan bu veba salgınının, Anadolu'yu, özellikle yakınlığı dolayısıyla güney-doğu Anadolu bölgesini de etkilemiş olduğu düşünülebilir.

SONUÇ: Görüldüğü üzere, Selçuklu devri Anadolu'sunda çeşitli yer ve tarihlerde veba salgınları bahis konusu olmuştur. Bunlar, o vakitler Anadolu'da, veya bu ülkenin bir kısmında hükümlen olan Bizans İmparatorluğu (İstanbul), Danişmendliler (Malatya), Selçuklular (Konya, Malatya), İnaloğulları (Amid-Diyerbekir), Ahlatşahlar-Sökmenliler (Ahlat), Eyyübiler (Meyyafarikin-Silvan), Artuklular (Mardin) vb. gibi bağımsız veya tâbi siyâsî teşekküllerin başta başkentlileri olmak üzere, işaret ettiğimiz büyük şehirleri ile dolaylarında meydana gelmişlerdir. Ayrıca bu devirde vukû bulan I.cü ve III.cü Haçlı seferlerinde, ve Sultan I. Mesud zamanında Selçuklular'ın Ermeniler üzerine yaptıkları seferde, Çukurova'da bulunan Haçlı ve Türk orduları veba salgınlarına marûz kalmışlardır. Keza, I. Haçlı seferinde Antakya fethi öncesinde şehri kuşatan Haçlı ordusunun önemli bir kısmı açlık ve vebadan kırılmış, şehrin iş-

(104) Turan, DATDT, 184.

(105) Ebu'l - Ferec, II, 575-76., Muhtasar, 41. Müellif, "muhtasar" da yanlış olarak sıralarda Mardin'in Eyyubiler'den El-Melikü's - Said'in, ve onun ölümünden sonra Melik Muzaffer'in elinde olduğunu belirtmiş (bk 41), "mufassal"da ise, Mardin hükümdarlarının adını vermeksizin öldüğünden bahisle, oğlu Melik Muzaffer'in adını kaydetmiştir. Yine müellifin, her iki eserinde, Mardin'in melik Muzaffer tarafından Moğollar'a teslim edildiğini zikretmesi, hatalıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Artuklular şehri teslim etmemişler, fakat Moğollar'a tâbi olmayı kabul etmişlerdir.

(106) Ebu'l - Ferec, II, 610.

galinden sonra da aynı hastalık, salgın biçiminde burada da zuhûr etmiştir. Bunlar yanısıra, Kaynaklarda yerleri açıkça zikredilmeksizin, genel olarak Anadolu'da vukû buldukları kaydedilen salgınlar da olmuştur.

Bu veba salgınlarında pek çok insanın öldüğü anlaşılmaktadır. Kaynaklarımız, kimi yerlerde çıkan salgınlarda ölenlerin sayısına dair rakamlar da vermişler, kimilerinde ise, genel bir ifade kullanarak çok sayıda kişinin telef olup gittiğine işaret etmişlerdir. Bu nüfus kayıpları, salgınların demografik açıdan doğurduğu sonucu teşkil etmektedir. Veba salgınlarında , kaynaklar hastalığın süresini ve türünü de genellikle belirtmemişlerdir. Bununla beraber, bunların Selçuklu öncesinde de sık sık görüldüğü üzere, en çok rastlanılan ve yaygın olan bübonik ve pnömonik karakterlerdeki veba türleri olduğu söylenebilir.

İnsan vebası yanısıra, kümes, binek ve yük hayvanlarında da etkenlikleri itibariyle farklılıklar gösteren veba salgınları söz konusu olmuştur. Bizans Anadolu'sunda sığır vebası salgınlarının görülmesine karşılık, Selçuklu Anadolu'sunda elimizdeki kayıtlara göre , görünüşe göre daha, ziyade tavuk ve at vebası salgınları ortaya çıkmıştır. Mamafih, diğer çeşit hayvan hastalık ve salgınlarının da her ne kadar kaynaklarda sözü edilmemişse de, meydana geldiğini düşünmek mümkündür.

Diğer yerlerde olduğu gibi, Anadolu'daki insan ve hayvan salgınlarında da uygun olmayan sağlık ve çevre koşulları, iklim ve hava vb. gibi faktörler rol oynamışlar, kuraklık, susuzluk, kıtlık, açlık gibi diğer doğal felaketler, salgınların oluşup gelişmesinde kolaylaştırıcı unsurlar olarak büyük etken olmuşlardır.

İlgili siyasî teşekküllerin çıkan salgınlarda ne gibi tedbirler aldıkları, bunların önlenmesi hususunda ne gibi çalışmalarda buldukları ise, kaynaklarda zikredilmemişlerdir. Bununla beraber, zamanın imkânları ve şartları ölçüsünde elden gelen gayretin gösterildiği şüphesizdir. Ancak bütün bunlara rağmen, o zamanlar vebanın etkeni bilinemediğinden, salgınların önüne geçilemediği de bir gerçek olarak kabul edilmelidir.

Veba salgınlarının Selçuklu devri Anadolu'sundaki etki ve sonuçlarına gelince.,

Bunların başında, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kitlesel ölümlerin yol açtığı büyük nüfus kayıpları gelmiştir. Bu salgınların sonucunda Anadolu'nun genel demografik yapısında menfi olarak bu suretle önemli değişiklikler meydana gelmiş olmalıdır. Öte yandan zamanın özellikle tarım ve hayvancılığa dayanan, insan gücü ile emeğini gerektiren ziraî ekonomisinde, bu sektörün işlemlerini sağlayan insan faktörünün ister istemez devreden çıkması dolayısıyla büyük zararların meydana geldiği, salgınların iktisadî-ticarî hayatta önemli sarsıntı ve aksaklıklara, bir takım mal ve hizmetlerde pahalılığa, enflasyona yol açtığı da kuşkusuzdur. Yine her ne kadar kaynaklarda açıkça zikredilmemişse de salgınların bir takım göçlere, toplu yer değiştirme hareketlerine, ve dolayısıyla bazı toplumsal karışıklık ve düzensizliklere sebep olduğu, bu suretle sosyal bakımdan bir takım etki ve sonuçlar da doğurduğu düşünülebilir. Salgınlar ayrıca, harekât halinde bulunan orduların manevra kabiliyetini sarsacak ölçüde büyük tahribatlara da yol açmışlardır. Ordular içinde gerek asker ve gerekse hayvanlarda başgösteren salgınlar, askerî operasyonların, seferlerin sonuçlarının alınmasına da mani olmuşlar, dolayısıyla askerî başarının getireceği muhtemel siyasî gelişme ve sonuçları da etkilemişlerdir. Bazı zamanlar ise, bunun tam aksine, kuşatma altında olan şehirlerde çıkan açlık, ve veba salgınları, bu yerlerin düşmesine, düşman tarafından ele geçirilmesine zemin hazırlamışlar veya yardımcı olmuşlardır. Bu suretle veba salgınları askerî bakımdan duruma göre kolaylaştırıcı veya zorlaştırıcı birer faktör de olabilmişlerdir. Bütün bunlar da salgınların askerî ve dolayısıyla siyasî boyutlarını teşkil etmişlerdir.

Bu devirdeki veba anlayışında da pek bir değişiklik olmamış, önceki ve sonraki devirlere paralel olarak salgınlar, çeşitli yerli ve yabancı müellifler tarafından, ilahî tecelli sonucunda ortaya çıkan birer musîbet olarak kabul etmişler, Allahın gazabı olarak nitelendirilmişlerdir.